

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

***Аналітичний вісник
у сфері освіти й науки***

**Випуск XII
2020**

Довідковий бюлетень

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

АНАЛІТИЧНИЙ ВІСНИК У СФЕРІ ОСВІТИ Й НАУКИ

Довідковий бюлетень

ЗМІСТ

Випуск XII, 2020 р.

Рекомендовано вченою радою

*ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського
(протокол № 15 від 28.10.2020 р.)*

Засновник

ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

**Заснований у 2015 р.
Видається двічі на рік**

*Аналітичний вісник у сфері освіти
й науки [Електронний ресурс] :*
довід. бюл. Вип. 12 / НАПН
України, ДНПБ ім. В. О. Сухомлин-
ського. – Київ, 2020. – 91 с.

**НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА:
ІННОВАЦІЙНА ШКОЛА**

Гуралюк А. Г., Вараксіна Н. В.

Використання комп'ютерних онтологічних
систем в науці та освіті України
(аналітичний огляд).....3

ПЕДАГОГІКА

Ростока М. Л.

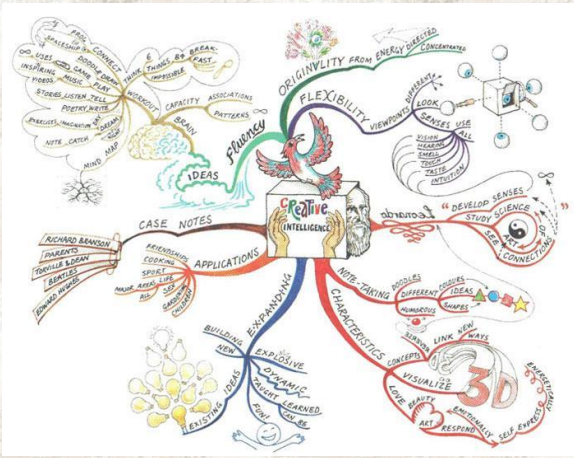
Трансдисциплінарний підхід у системі
освіти України, частина 1 (аналітичний
огляд)30

ПСИХОЛОГІЯ

Годецька Т. І.

Психологія війни і миру: актуальні
питання соціально-психологічної
реабілітації (аналітичний огляд).....49

ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ОНТОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ В НАУЦІ ТА ОСВІТІ УКРАЇНИ (аналітичний огляд)

Автори-упорядники: Гуралюк А. Г., канд. пед. наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору інформаційно-комунікаційних технологій і наукометрії відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського;
Вараксіна Н. В., науковий співробітник сектору інформаційно-комунікаційних технологій і наукометрії відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського

Проаналізовано інформацію щодо створення і використання комп'ютерних онтологій у науці, освіті та бібліотечній справі. Визначено, що основними напрямками досліджень вітчизняних авторів є розкриття загальних основ поняття «комп'ютерна онтологія» та її дефініцій; конструювання знаннево-орієнтованих систем на основі онтологічного підходу; використання онтологій як засобу формування компетентностей; розроблення освітніх сервісів (інформаційних ресурсів); створення онтологічних електронних підручників; онтологічне моделювання в системі освіти; безпосередня побудова і використання онтологій в навчальному процесі; підтримка трансдисциплінарності в освітньому процесі; застосування онтологічного підходу в інклюзивній освіті; розроблення тестових завдань; використання в бібліотечній діяльності тощо.

Встановлено, що онтологічний підхід як напрям наукових досліджень має трансдисциплінарний характер і має великі перспективи щодо використання в знаннево-орієнтованих системах.

Ключові слова: онтологія, онтологічний підхід, інформаційні технології, знання, знаннево-орієнтовані системи, моделювання, інтелектуальні технології.

На початку ХХІ століття світова спільнота визначила пріоритетом побудову орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства, в якому кожен міг би створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися і обмінюватися ними (Женевська Декларація принципів Побудови інформаційного суспільства: глобальне завдання в новому тисячолітті, ЮНЕСКО, 2003).

Прагнення України зайняти достойне місце серед розвинених держав стало поштовхом до розвитку українських розробок у галузі інтелектуальних технологій, зокрема в галузі інфокомунікаційної діяльності. Це сприяло впровадженню нових конструктивних підходів до діяльності інституцій, що є системоутворюючим чинником інформатизації суспільних відносин.

Швидке зростання обсягів тематичної інформації та потреба в більш якісному її опрацюванні зумовили необхідність створення ефективних методів і засобів її добування, аналізу та перетворення в зручну для опрацювання на всіх етапах розв'язування задачі форму. Аналіз такої інформації ускладнюється тим, що значна її частина міститься в слабко структурованих або неструктурованих документах (зокрема, природно-мовних текстах), що потребує створення методів і засобів її структуризації.

Використання онтологічного підходу у вітчизняній науці ґрунтується на працях визнаних зарубіжних дослідників, таких як Т. Ґрубер [53; 54], Т. Джефрі [55], Ю. Дінґ [58], Й. Зуре [58], С. Ніренбург [56], Н. Ной [57], Д. Форґа [52] та інших.

Серед українських науковців, сферою інтересів яких є створення і використання комп'ютерних онтологій, виокремимо В. Литвина [22], В. Любченка [26], М. Попову [36; 42], О. Стрижака [20; 42], С. Субботіна [47]. Дослідженню практичних аспектів використання онтологій в навчальному процесі закладів освіти присвятили свої наукові праці такі вчені, як Т. Андрусенко [34], В. Величко [14; 15; 20], С. Довгий [20], О. Палагін [14; 15; 31], М. Петренко [31], М. Попова [36; 42], О. Стрижак [5; 43] та багато інших. Окремі аспекти комп'ютерних онтологій, зокрема в контексті інтелектуальних технологій, розглянуто в працях В. Литвина, В. Пасічника, Ю. Яцишина [22], О. Спіріна [40] та І. Цідила [50]. Моделювання онтології навчальної предметної галузі як засобу інтеграції знань досліджували О. Євсєєва [13], В. Любченко [26], О. Стрижак [5; 43], І. Цідило [50; 60] та ін.

У спрощеному вигляді під онтологією розумітимемо певну формалізацію знань із виокремленим термінополем – множиною взаємопов'язаних дефініцій (контекстів) концептів (термінів), що описують та визначають їх зміст, та встановленими взаємозв'язками між окремими концептами. Онтології використовують для формальної специфікації понять і відносин, що характеризують певну галузь знань. Перевагою онтологій як способу подання знань є їх формальна структура, яка спрощує їх комп'ютерне опрацювання.

Онтологія може бути базовим інструментом семантичного аналізу, тим полем, у межах якого можна обчислювати смислову близькість семантичних інтерпретацій лексем тексту щодо найближчого оточення, тобто контексту.

Основними напрямами наукових пошуків у вітчизняних дослідженнях є: розкриття загальних основ поняття «комп'ютерна онтологія» та її дефініцій; конструювання знаннево-орієнтованих систем на основі онтологічного підходу; використання онтологій як засобу формування компетентностей; розроблення освітніх сервісів (інформаційних ресурсів); створення онтологічних електронних підручників; онтологічне моделювання в системі освіти; безпосередня побудова і використання онтологій в навчальному процесі; підтримка трансдисциплінарності в освітньому процесі; застосування онтологічного підходу в інклюзивній освіті; розроблення тестових завдань; використання в бібліотечній діяльності тощо.

Метою аналітичного огляду є узагальнення та висвітлення наукової інформації щодо використання онтологічних систем та онтологічного підходу до організації освітнього процесу в Україні.

Базові засади онтологічного підходу та використання комп'ютерних онтологій в останні роки широко висвітлено в працях українських учених і педагогів. Так, групою науковців (С. Довгий, В. Величко, О. Стрижак, В. Кудляк, А. Гондча та ін.) у колективній монографії розкрито сутність поняття комп'ютерної онтології, визначено основну термінологію, викладено основи створення інформаційно-програмних та методичних засобів побудови онтологічних моделей опису об'єктів та процесів предметних галузей у формуванні загальної мережі знань. У монографії описано засади та засоби розв'язання актуальних проблем підвищення ефективності підтримки процесу дослідницької діяльності талановитої молоді, що містять науково-методологічні засади та сучасні інформаційні технології, які забезпечують розроблення формалізованої системи знань у конкретних предметних галузях. Визначено методи проведення міждисциплінарних досліджень з використанням певних онтологій. Наведено приклади та фрагменти програм опрацювання онтологічних даних (ПООД), що входять до інструментального комплексу і підтримують процес автоматизованої побудови онтологічних структур [20].

Одним із визнаних науковців та ентузіастів запровадження онтологічного підходу в різні сфери людської діяльності, зокрема в освіту, є О.Стрижак. У своїй праці «Онтологічні електронно-освітні ресурси – інформаційний базис підтримки розвитку обдарованості» він ґрунтовно розглядає різноманітні аспекти застосування онтологій як інструментів формування мережових електронно-освітніх ресурсів та управління ними. У цьому ж дослідженні визначено системні компоненти онтологічних моделей предметних дисциплін. Розкрито поняття таксономічної невизначеності. Описано трансдисциплінарний характер роботи з безліччю тематичних онтологій. Подано опис використання системи трансдисциплінарних онтологічних діалогів об'єктно-орієнтованих систем (ТОДОС).

Автор зазначає, що онтологічний підхід забезпечує ефективне проектування компонентів будь-якої знаннево-орієнтованої інформаційної системи. На відміну від звичайного, суб'єктивного підходу у проведенні контент-аналізу різноманітних документів, системно-онтологічний підхід допускає строгу (наскільки це можливо на даному етапі розвитку науки) структурування термінів і понять предметної дисципліни. Категоріальний рівень подано трансдисциплінарною онтологією предметних дисциплін. Проектування трансдисциплінарної онтології має бути долучено до загального алгоритму розроблення баз знань з кожної предметної області [44].

О. Стрижак, М. Попова у статті «Формування таксономій шарів карт в ГІС-середовищах на основі онтологій натуральних систем» зазначають, що швидке зростання тематичних обсягів інформації, необхідність її більш якісного опрацювання та засвоєння потребують використання методів і засобів добування інформації та перетворення її в таку форму, з якою буде зручніше працювати на всіх етапах розв'язування задач. Головна мета такого перетворення – пошук за відповідною тематикою, опрацювання та аналіз «хаотичної» інформації за допомогою мережних інструментів, які уможливають виявлення властивостей об'єктів завдань та логічних закономірностей між описаними поняттями. Авторами розглянуто питання використання конструктивних властивостей теорії натуральних систем при проектуванні та побудові комп'ютерних онтологій у певних системах розв'язування задач. Визначено структурні компоненти онтологій, які найбільш повно можуть бути подані у вигляді натуральних систем. Описано механізми формування множини таксономій та ієрархій на основі певних властивостей концептів тематичних онтологій [46].

У монографії А. Гладуна і Ю. Рогушиної «Семантичні технології: принципи та практики» розглянуто сучасні засоби подання знань на основі онтологічного підходу та методи їх опрацювання, орієнтовані на роботу з інформацією у відкритому середовищі. Проаналізовано розробки Semantic Web, орієнтовані на керування знаннями, – онтології, програмні агенти і вебсервіси та методи семантичного пошуку і здобуття нових знань з відкритих інформаційних ресурсів різних типів. Запропоновано оригінальні методи, розроблені авторами для розв'язання цих проблем. Розглянуто приклади застосування розглянутих методів в сфері освіти. Автори констатують, що широке практичне впровадження концепції Semantic Web ще не відбулося, що є чимало проблем, які стримують цей процес, зокрема йдеться про недостатню доступність семантичного контенту, онтологій і засобів їх розроблення, невисоку масштабованість і стабільність онтологій. У рамках цієї праці висвітлено онтологічні моделі подання знань, що базуються на концепції Semantic Web, з погляду керування знаннями і семантичного пошуку, питання створення та вдосконалення онтологій та методи їх застосування в різноманітних інтелектуальних системах. У роботі здійснено аналіз технологій і стандартів подання та оброблення онтологій, розглянуто напрями застосування результатів проєкту Semantic Web для підтримки

семантичного пошуку. Крім того, робота містить опис інтегрованої онтологічної моделі взаємодії між суб'єктами і об'єктами семантичного пошуку, яка формалізує семантику відносин між ними.

Наведено стандарти подання знань, які створені в рамках проєкту Semantic Web та використовуються для керування знаннями в розподіленому вебсередовищі. Детально розглянуто такі базові компоненти Semantic Web, як RDF, OWL та SPARQL, мови подання онтологій та відповідні інструментальні засоби.

У монографії надано опис сервіс-орієнтованої архітектури і концепції вебсервісів, розглянуто стандарти, пов'язані з їх використанням, зокрема SOAP, WSDL та UDDI, проаналізовано OWL-S – мову семантичного опису вебсервісів та їх зв'язок з методами інтелектуального аналізу даних [6].

Д. Досин, В. Литвин та Р. Вовнянка у роботі «Комп'ютерна система автоматизованої розбудови базової онтології CROCUS» запропонували підхід до розроблення комп'ютерної системи автоматизованої розбудови базової онтології та розглянули основні модулі системи та їх функціонування. Розроблена система здатна адаптуватися до потреб користувача, зберігаючи у базі даних систему його преференцій. Кожен користувач може виконувати навчання власної онтології, система зберігає дані про цей процес, веде статистику сеансів, забезпечує можливість виправляти помилки навчання, а також здатна повертатися до попередніх версій онтології. Авторами обґрунтовано вибір програмних засобів для практичної реалізації і доведено, що застосування такої системи дає змогу в автоматизованому режимі наповнювати онтологію предметної галузі [11].

В. Артемов, вивчаючи особливості побудови онтології предметної галузі і професійного середовища в системі вищої професійної освіти, робить спробу визначити місце та роль онтології в системі вищої професійної освіти, напрацювати понятійний апарат та методичку побудови онтології для дослідження предметної галузі та професійного середовища. Дослідник зазначає, що онтологія використовується у педагогіці в двох своїх іпостасях: у формі класичної й посткласичної онтології та у формі комп'ютерної онтології інженерії знань. Перша забезпечує загальне розуміння семантики об'єктів системи освіти та їхніх відносин у межах певного розділу знань. Друга уможлиблює формалізацію процесів побудови тезаурусів, карт знань, словників та навчальних курсів. На думку автора, у наш час застосування онтології в системі педагогіки й освіти просувається в напрямі концептуалізації системи освіти в цілому та її складових частин, у тому числі навчальних дисциплін, програм і курсів, навчально-виховних процесів, побудови сценаріїв навчання, тестування знань, а також гармонізації рамок кваліфікацій й освітніх стандартів у процесах європейської інтеграції, поступово перетікаючи зі сфери філософії освіти у сферу інженерії знань. Автор обґрунтовує необхідність роздільної побудови онтологій предметної галузі й професійного середовища, виокремлюючи як предметну сферу компетентнісне

навчання, а як професійне середовище він визначає галузі, що характеризуються особливими вимогами щодо обов'язку й належної професійної поведінки [2].

Узагалі, як зазначають С. Кропивна та В. Балута, сьогодні онтології відіграють значну роль у багатьох технологічних і навчальних програмних розробках, що зумовлює зростання попиту на фахівців, які володіють знаннями та навичками, пов'язаними зі створенням інтелектуальних інформаційних систем. Так, актуальними поступово стають вміння онтологічного подання знань, вміння проектувати та створювати онтолого-керовані інформаційні системи за допомогою відповідного програмного забезпечення та інші компетенції.

В умовах актуальності зазначеної тематики і недостатнього інформаційного забезпечення науковцями розроблено інформаційний ресурс до спецкурсу «Онтолого-керована модель подання знань». Інформаційний ресурс призначено студентам і викладачам для вивчення окремих дисциплін, пов'язаних з онтологічними технологіями та системами штучного інтелекту, оскільки він містить опрацьовану і синтезовану інформацію про сутність, технології створення і перспективи використання онтологій. Розглянуто базові поняття онтологій, способи їх створення та перспективи використання [3].

Використання онтологій як засобу формування компетентностей.

У своєму дисертаційному дослідженні «Використання системи комп'ютерних онтологій як засобу формування проєктувальних компетентностей майбутніх інженерів-педагогів» С. Козіброда розробив методика використання систем комп'ютерних онтологій як засобу формування проєктувальних компетентностей на основі компетентнісного, системно-діяльнісного, ресурсного та практично орієнтованого підходів до вибору форм і методів навчання. У цій роботі автор обґрунтував педагогічні умови використання онтологій в навчальному процесі та розробив інтегровані онтологічні моделі предметної галузі навчальної дисципліни, навчальних ресурсів університету та профілю студента. Науковець дійшов висновку, що сьогодні актуальним напрямом проєктування та подальшої інженерії комп'ютерних онтологій є проблема розроблення методології проєктування формальної (комп'ютерної) онтології предметної галузі засобами систем комп'ютерних онтологій (СКО). Побудова онтології тісно пов'язана з розробленням теоретичних основ і методології проєктування, що містять формальний підхід, фундаментальні принципи і механізми, узагальнену архітектуру і структуру системи, формальну модель і методологію проєктування онтології предметної галузі (у тому числі онтологій предметних дисциплін), формальну модель подання знань, узагальнені алгоритми процедур опрацювання знань. Розвиток сучасних онтологій дає можливість ефективно використовувати їх в наукових дослідженнях, особливо пов'язаних з майбутньою професійною діяльністю інженера-педагога в галузі КТ. Тому в структурі його фахової підготовки мають бути сучасні різновиди онтологій різних типів, починаючи від найпростіших таксономій і закінчуючи складними онтологіями, що підтримують зміну їх вмісту [17].

У співавторстві з І. Цідило науковець проводить дослідження ефективності використання систем комп'ютерних онтологій майбутніми інженерами-педагогами в галузі комп'ютерних технологій як засобу формування проєктувальних компетентностей. У процесі дослідження визначено компоненти сформованості проєктувальних компетентностей (мотиваційно-цільовий, когнітивно-інтелектуальний, професійно-діяльнісний, результативно-рефлексивний). Виокремлено кількісні показники визначення рівня сформованості проєктувальних компетентностей засобами систем комп'ютерних онтологій та визначено рівень розвитку кожного з показників і загальний рівень їх сформованості у майбутніх інженерів-педагогів. Здійснено статистичне опрацювання результатів емпіричного дослідження щодо використання систем комп'ютерних онтологій як засобу формування проєктувальних компетентностей майбутніх інженерів-педагогів, за результатами якого доведено ефективність використання систем комп'ютерних онтологій як засобу формування проєктувальних компетентностей майбутніх інженерів-педагогів. На основі підсумків експериментальної перевірки констатовано, що використання систем комп'ютерних онтологій сприяє підвищенню рівня сформованості проєктувальних компетентностей майбутніх інженерів-педагогів [51].

У своєму дослідженні А. Гуралюк, О. Митник та Є. Сидоркін розглядають використання онтології як засобу розвитку когнітивної компетентності учнів у навчально-виховному процесі закладу загальної освіти. Автори стверджують, що когнітивну компетентність можна розвивати як на уроках з дисциплін гуманітарного, так і природничо-математичного циклів, створюючи онтології (опис системи знань певного розділу (теми) предметної галузі). Створюючи онтології, учні набувають вміння управляти інформаційними потоками, а саме відбувається отримання інформації, її оброблення, аналіз, перетворення (встановлення, наприклад, нових зв'язків).

Ще один із позитивних моментів запровадження онтологій на навчальних заняттях автори вбачають у тому, що учні ознайомлюються з новим програмним забезпеченням, яке підтримує роботу з онтологіями, тим самим підвищуючи власну інформаційну компетентність [8].

Розглядаючи онтологію компетентнісного підходу в системі вищої професійної освіти, В. Артемов визначив місце деонтологічної складової в системі ключових компетенцій. Автор зазначає, що сучасні дослідження ведуться в основному у напрямі застосування онтологічного підходу майже виключно для навчання в сфері інформаційних технологій та інженерії знань. На думку дослідника, онтологічні системи покликані зробити знання колективним надбанням широкого кола осіб, дати потужний інструмент для фіксації, придбання й опрацювання знань, перевірки їх на несуперечливість, повноту тощо.

В. Артемов зазначає, що сучасним науковим співтовариством робилися багаторазові спроби уніфікувати і навіть стандартизувати методологію побудови онтологій. Найбільш успішним вважається розроблений стандарт онтологічного

дослідження IDEF5 (Integrated DEFinition), який є представником сімейства державних стандартів США IDEFx. Онтологія відповідно до цього стандарту являє собою деяку документальну структуру, що охоплює термінологію і модель поведінки системи. Інструментами IDEF5 є спрощена мова діаграм, структурна текстова мова з логікою першого рівня, що містить спеціалізовані конструкції для вираження онтологічної інформації в спеціальному форматі, а також бібліотеку найбільш поширених онтологічних відносин [1].

Одним із найважливіших напрямів в освіті, науці, бібліотечній справі, де сьогодні дедалі частіше використовують комп'ютерні онтології, є **конструювання знаннєво-орієнтованих систем**. До таких систем відносять системи управління знаннями; експертні системи та системи оцінювання досягнень; бази знань; системи розпізнавання тексту (OCR і Speech Recognition); коректори тексту; автоматизацію анотування і реферування; забезпечення ведення людино-машинного діалогу природною мовою; розроблення питально-відповідних систем (F.A.Q.) тощо.

О. Стрижак, розглядаючи питання щодо проектування та побудови інформаційно-аналітичних систем (ІАС) на основі комп'ютерних онтологій, наголошує, що головним завданням будь-якої інформаційно-аналітичної системи є управління інформаційними потоками, добування інформації та її перетворення, опрацювання й аналіз – тобто управління інформаційними процесами. Управління процесами опрацювання інформації в середовищі інформаційно-аналітичних систем реалізується на основі використання певних ієрархій, які відображають властивості інформаційних процесів, що становлять операційне середовище системи. Від оптимального визначення та динаміки формування ієрархій взаємодії компонентів операційного середовища інформаційно-аналітичних систем певним чином залежить ефективність її використання. На думку дослідника, найбільш ефективними інструментами, за допомогою яких можна досить ефективно спроектувати та реалізувати механізми управління ієрархією, яка відображає взаємодію усіх компонентів інформаційно-аналітичних систем, є онтологічна модель даних.

О. Стрижак визначає структурні компоненти онтологій, які найбільш повно можуть бути подані у вигляді натуральних систем. У проведеному ним дослідженні описано механізми формування множини таксономій та ієрархій на основі певних властивостей концептів онтологій. Задекларовано поняття «онтологія задачі». Визначено основні онтологічні інструменти підтримки процесів розв'язування задач у середовищі інформаційно-аналітичних систем. Описуються основні етапи формування інформаційно-аналітичних систем на основі подання онтології у вигляді графу [45].

У статті С. Козіброда «Створення онтології предметної галузі майбутнім інженером-педагогом комп'ютерного профілю» розглянуто проблему створення онтології предметної галузі в освітньому процесі майбутнього інженера-педагога. Як приклад автор розглядає побудову онтології з предметної галузі «Інформаційні

технології», що є основою для підготовки інженерів-педагогів у галузі комп'ютерних технологій. Побудова такої онтології уможлиблює постачання системи відомостями про добре описану семантику заданих слів і зазначення ієрархічної будови середовища, взаємозв'язку елементів. Таким чином комп'ютерні програми зможуть за допомогою онтологій робити висновки з наявної інформації й маніпулювати даними визначеннями. Попри це інформаційні ресурси, використані в процесі прийняття рішень, є розподіленими. Сучасні мережеві технології і поширення інтернету дають можливість доступу і використання цих ресурсів на основі об'єднання територіально розподілених джерел інформації. Онтологічний інтерфейс візуалізує у легкодоступній наочній формі результати інтеграції й агрегації розподілених інформаційних ресурсів у процесі організації взаємодії користувачів. Онтологія визначає загальноживані, семантично значущі «понятійні одиниці інформації», якими оперують інженери-розробники інформаційних систем. На відміну від інформації, закодованої в алгоритмах, онтологія забезпечує її уніфіковане і багаторазове використання багатьма групами інженерів на різноманітних комп'ютерних платформах, під час розв'язування задач.

Побудова онтології «Інформаційні системи» дає змогу об'єднати величезний обсяг інформації в єдину базу знань, яка поєднує кілька навчальних дисциплін.

У процесі дослідження показано, що програмний продукт Protege OWL є оптимальним для створення онтології комп'ютерних систем у процесі підготовки майбутніх інженерів-педагогів і дає можливість описувати не тільки поняття, а й конкретні об'єкти; він заснований на логічній моделі, яка створюватиме відповідні неформальному опису визначення предметної галузі «Інформаційні системи». Розглянуто структуру і методику побудови й подальшого використання онтології предметної галузі «Інформаційні системи» у професійній діяльності інженера-педагога комп'ютерного профілю [19].

Ще одним перспективним напрямом розвитку сучасних інформаційних технологій є онтологічний аналіз у вебпросторі. Цьому питанню присвячена колективна монографія Ю. Рогушиної, А. Гладун, В. Осадчого та С. Прийми. У ній розглянуто питання щодо створення й удосконалення онтологій та використання їх методів у різноманітних інтелектуальних вебзастосуваннях. Проаналізовано засоби та методи керування знаннями в сучасних інтелектуальних інформаційних системах, обґрунтовано доцільність використання в них онтологічного аналізу, наведено різні підходи до визначення, класифікації та оцінювання онтологій, а також розглянуто використання дескриптивних логік як теоретичного базису для онтологічного подання знань.

Окреслено технології, мови та стандарти Semantic Web, що використовуються для керування знаннями, засоби логічного виведення на онтологіях та програмні засоби для створення й редагування онтологій (Protégé, Fluent Editor). Розглянуто різні сфери застосування онтологічного аналізу у Web,

проаналізовано засоби інтелектуалізації поведінки програмних агентів і мультиагентних систем на основі онтологічних моделей, системи доступу до даних на основі онтологій, використання онтологій у корпоративних системах і в Business Intelligence, а також у застосуваннях Semantic Grid.

Проаналізовано сучасні інформаційно-пошукові системи, доведено доцільність використання онтологічних знань у пошуку інформаційних об'єктів, запропоновано методи використання тезаурусів як засобу моделювання знань у пошуку природно-мовних інформаційних ресурсів та основи семантичної розмітки. Наведено результати аналізу методів і засобів інформаційного пошуку в Semantic Web. Семантичний пошук розглянуто на рівні зіставлення онтологічної моделі інформаційної потреби користувача з онтологічною моделлю інформаційного ресурсу. Для моделювання знань запропоновано використання тезаурусів у пошуку в природно-мовних інформаційних ресурсах. З'ясовано призначення та методи семантичної розмітки природно-мовних текстів.

Обґрунтовано актуальність розроблення інтелектуальних адаптивних навчальних систем для ефективного функціонування системи відкритої освіти дорослих у відкритому інформаційному вебпросторі. У дослідженні показано перспективи використання онтологічного підходу в таких системах технологій, як Semantic Web та методів Web Mining. Запропоновано авторську онтологічну модель дистанційного навчання дорослих та розглянуто напрями її використання в інтеграції вебсервісів, що підтримують дистанційну освіту [37].

В іншому колективному дослідженні Г. Артемової, Н. Гусарової і І. Коцюби «Автоматизація підтримки прийняття рішень при розробці онтологій в сфері освіти на основі проміжних моделей» розглянуто онтологію в системі управління знаннями закладу вищої освіти (ЗВО). Зазначено, що розроблення цілісної структури знань дає можливість розпочати побудову онтології ЗВО, що об'єднує онтології всіх дисциплін, підготовка за якими ведеться в ЗВО. З огляду на це онтологія може створюватися учнями і викладачами протягом навчального процесу. У ході наповнення онтології даними формуватиметься безліч міждисциплінарних зв'язків з можливістю «організації індивідуальних навчальних траєкторій учнів». Як основний засіб управління знаннями розглянуто алгоритм розроблення онтології в сфері освіти на основі проміжних моделей – інтелект-карт і концептуальних карт. Для автоматизованої оптимізації інтелект-карт запропоновано використовувати метрики, у том числі суб'єктивні метрики дослідження топології графу.

За здобутими у дослідженні розрахунками автори пропонують рекомендації з автоматизованої оптимізації інтелект-карт і обґрунтовують використання метрик для автоматизованої оптимізації інтелект-карт у розробленні онтологій у сфері освіти та місце етапу вибору метрик і оптимізації з їх використанням у загальному алгоритмі розроблення онтології на основі проміжних моделей [3].

А. Гладун и К. Хала у роботі «Використання онтологічних моделей для формалізованого оцінювання знань» запропонували метод, що ґрунтується на

використанні семантично розмічених відкритих енциклопедичних ресурсів як джерела знань для перевірки результатів електронного навчання.

На думку дослідників, значення електронного навчання та дистанційного навчання як альтернативи традиційній системі навчання зростає у всьому світі. Важливу роль у цьому процесі відіграють незалежні інструменти оцінювання та наявність зовнішніх стандартних моделей предметних галузей, які і є об'єктом дослідження їх доробку.

Особливістю електронного курсу є те, що викладач не може контролювати результати навчання так само, як у традиційній освіті. Автори пропонують метод, який передбачає використання семантично позначених відкритих енциклопедичних ресурсів як джерела знань для офіційного підтвердження результатів електронного навчання. Студенти мають побудувати індивідуальну онтологію дисципліни на основі основних понять та взаємозв'язків між ними, які можуть містити відповідний семантично позначений енциклопедичний ресурс. Результат навчання вважається задовільним, якщо онтологія студента правильно відображає значущі зв'язки між концепціями. Аналіз помилок дає можливість пропонувати студентам персоналізовані рекомендації та вдосконалювати навчальні матеріали в цілому. Для створення онтології студента рекомендується використовувати семантично позначені інформаційні ресурси, що значно спрощує їх автоматизоване оброблення та усуває істотну неоднозначність. Енциклопедичні ресурси, на відміну від семантичних ресурсів Wiki, містять лише перевірену інформацію, яка підготовлена експертами у відповідній предметній галузі, належним чином розроблена та має високий рівень довіри. У процесі навчання триває інтерактивний діалог студентів – викладачів, у якому студенти отримують конструктивні пояснення своїх помилок, які потім вивчаються викладачем для подальшого вдосконалення еталонної моделі дисципліни. Особливістю розробленої методики є те, що в результаті появи змін (оновлень) зовнішніх інформаційних ресурсів автоматично здійснюватимуться зміни у змісті навчальних матеріалів, що забезпечить набуття сучасних знань з дисципліни [5].

Онтологічне моделювання в системі освіти відображає концептуальний погляд дослідника на певну предметну галузь і дає можливість однозначно визначати її поняття, структурувати, накопичувати та неодноразово використовувати знання. Необхідність такого способу подання знань настійно відчувалася в багатьох галузях науки і як відповідь на актуальну потребу онтологічний підхід почали використовувати практично одночасно в багатьох галузях. Нині можна говорити про формування наукового напрямку, пов'язаного з розробленням і застосуванням онтологічних моделей.

У статті М. Пікуляка «Онтологічний підхід до побудови предметної галузі на основі квантово-фреймової моделі» зазначено, що у зв'язку з широким використанням онтологій у різноманітних додатках виникла потреба у створенні стандартизованих способів їх подання.

Сьогодні відомо багато різноманітних мов (RDF, OWL, DAML, UPML) та редакторів (Protege, OntoEdit, Ontolingua, OilEd) для побудови, наповнення та зміни онтологій. Онтологічний підхід забезпечує ефективне проєктування компонентів будь-якої знаннево-орієнтованої інформаційної системи. На відміну від звичайного суб'єктивного підходу до проведення контент-аналізу різноманітних документів системно-онтологічний підхід припускає строгу структурування термінів і понять предметної дисципліни. Це забезпечує формування модельно-керованої архітектури системи та створює високий ступінь інтеграції предметних знань із сукупності дисциплін, що досліджуються. Автором розглянуто застосування технології компонентного проєктування бази знань в адаптивній навчальній системі, розробленої на основі квантово-фреймової моделі.

Відповідно до такого подання онтологічну модель навчального матеріалу на рівні квантів побудовано на основі семантичної мережі фреймів. Весь навчальний курс становить набір окремих модулів, які об'єднують множину інформаційних ресурсів і множину тестових елементів, що контролюють рівень вивчення студентом навчального матеріалу. За результатами тестування добір елементів контенту для повторного або поглибленого вивчення здійснюється на основі відносин, які задають ієрархію квантів, і асоціативних відносин, що пов'язують інформаційні одиниці. Запропонована технологія забезпечує можливість автоматичного генерування навчального контенту, який найбільш точно відповідає прогалинам у знаннях студента. Такий спосіб структурування дає можливість реалізувати побудову індивідуальних навчальних траєкторій для тих, хто навчається в адаптивних системах передавання знань [35].

О. Євсєєва розглядає п'ятикомпонентну предметну модель студента з дисципліни «Вища математика», що викладається студентам економічних та інженерних спеціальностей. Автор стверджує, що з точки зору діяльнісного підходу кінцевою метою навчання є формування способу дій, що забезпечують здійснення майбутньої професійної діяльності, а зміст навчання становить задана характером майбутньої спеціальності система дій і ті знання, які забезпечують виконання цих дій. Задача визначення змісту навчального курсу розв'язується в процесі структурування знань цього курсу в термінах інженерії знань – моделювання навчальної предметної галузі або побудови предметної моделі студента. На прикладі розділу «Лінійна алгебра» описано тематичну, функціональну, операційну, семантичну та процедурну компоненти моделі. Наведено структуру, принципи побудови та фрагмент семантичного конспекту з теми «Алгебра матриць» [13].

Колективом авторів (О. Стрижак, М. Попова, К. Ляшук) у дослідженні «Методика створення онтологічного інтерфейсу у середовищі WEB-порталу» розглянуто питання використання методів онтологічного моделювання у процесі проєктування та побудови науково-освітніх вебпорталів і підтримки на їх базі досліджень у певних предметних галузях. Визначено структурні компоненти онтологій, які найбільш повно можна подати у вигляді онтологічного інтерфейсу.

Викладено положення автоматизації процесу проектування інтерфейсу користувача на основі онтологічних моделей предметних галузей. Запропоновано певні правила створення дизайну інтерфейсу на базі властивостей концептів, які означені в онтології предметної галузі. Описано методику формування онтологічного інтерфейсу з урахуванням властивостей концептів тематичних онтологій.

Авторами запропоновано дворівневу архітектуру інструментального програмного комплексу. Перший рівень призначений для розробників інтерфейсу і пов'язаний з проектуванням та генерацією коду інтерфейсу за його моделлю, а другий – для фахівців, що здійснюють його супровід (розширення), і містить набір редакторів моделей онтологій ПдО. Реалізація інтерфейсу полягає в автоматичній генерації коду для користувача інтерфейсу за його моделлю, тобто процес генерації коду – це процес зіставлення моделі інтерфейсу набору вихідних кодів певною мовою програмування. Зміна систем понять (моделей онтологій ПдО), як правило, потребує внесення змін до коду користувача інтерфейсу. Для забезпечення розширюваності коду користувальницького інтерфейсу пропонується модель генерації коду, яка описує відповідності між компонентами моделі інтерфейсу та інструкціями цільової мови програмування. Таким чином, генератор коду інтерфейсу керується моделлю генерації коду, яка реалізується у вигляді широкого набору програмних компонентів і складається зі статичної та динамічної частин. Статична частина містить шаблони файлів, що реалізують фіксовані алгоритми для управління процесом генерації коду, а динамічна частина містить алгоритми відображення компонентів моделі інтерфейсу на програмний код (інструкції мови програмування). Новизна і відмінна особливість цього підходу до створення онтологічного інтерфейсу користувача порталу у порівнянні з існуючими інструментами й розробками полягає в тому, що методи автоматизації засновані на знаннях. Знання завжди перебувають у русі, тому вони за рахунок використання онтологій ПдО розширюються без зміни початкового коду інструментального засобу, а, крім того, уможливають одночасне врахування сукупності ергономічних і технологічних факторів, що сприяє поліпшенню якості інтерфейсу [42].

Інший підхід до використання онтологічного моделювання пропонує А. Мартинюк. Він стверджує, що будь-яка концепція мови, як і будь-яка концепція мовної освіти, має ґрунтуватися на певній моделі когніції. На сучасному етапі розвитку когнітивної науки існує три моделі когніції: комп'ютаційна (computational), втілена (embodied) і дієво-ситуативна (enacted/situated) [28].

У науковому дослідженні С. Козіброда «Застосування онтології комп'ютерних систем під час практичної діяльності майбутнього інженера-педагога» розглянуто проблему використання онтології комп'ютерних систем у професійній діяльності майбутніх інженерів-педагогів галузі комп'ютерних технологій. Обґрунтовано завдання автоматизованого обміну формальними

описами моделей як головного чинника дослідження в застосуванні онтологій. Доведено доцільність застосування онтологій комп'ютерних систем в таких напрямках підготовки інженера-педагога, як штучний інтелект, інтерфейс, оброблення природної мови, системи питання-відповіді, класифікація товарів і послуг, семантична розмітка тексту, моделювання організаційної структури підприємств, системи нормативно-довідкової інформації (НДІ) [18].

Інформаційні ресурси (освітні вебсервіси). Дисертаційна робота С. Титенко присвячена розробленню структурно-алгоритмічних основ і програмних засобів керування інформаційно-навчальним вебконтентом. У роботі обґрунтовано, що засобом моделювання знань в інформаційно-навчальній вебсистемі є онтологічно-орієнтована модель контенту, яка містить такі компоненти, як інформаційне наповнення, онтологія предметної галузі і дидактична функція. Модель контенту програмної вебсистеми повинна врахувати такі сучасні освітні вимоги, як міждисциплінарність знань, безпосередня орієнтація навчання на практичне застосування знань у професійній діяльності та індивідуалізація навчального процесу. На основі сформульованих вимог розроблено комплекс моделей і методів керування вебконтентом інформаційно-навчальних порталів, основними з яких є об'єктно-орієнтована ієрархічно-мережева модель контенту, понятійно-тезисна модель формалізації смислу контенту, модель професійних компетенцій, метод автоматичної побудови онтології на основі стенфордської моделі нечіткого виведення, алгоритм генерації тестових завдань і метод побудови індивідуального навчального вебсередовища. На основі запропонованого комплексу моделей і методів створено програмну систему керування їх вебконтентом. Розроблені програмні засоби впроваджено в установах і організаціях різного характеру [49].

Проблему пошуку нових методів формування освітянських інформаційних ресурсів на базі комп'ютерних онтологій з технологічною основою розглядає О. Стрижак. У дослідженні описано підходи, моделі і засоби формування систем знань з метою подальшого розвитку освітянських інформаційних ресурсів. Розглянуто онтологічний аспект проектування баз знань навчального призначення. Визначено онтологічні моделі, засоби лінгвістичного, структурного і функціонального аналізу й побудови описів об'єктів навчальних дисциплін. Проведення зазначених досліджень передбачає розв'язання актуальних проблем підвищення ефективності використання освітянських інформаційних ресурсів на основі застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій за допомогою засобів дистанційного доступу до розподілених систем знань [41].

Сучасні підходи до створення освітніх інформаційних систем, заснованих на технології опрацювання знань на основі онтологій, розглядають Г. Брянцева, О. Брянцев, В. Осадчий та К. Осадча. У статті порівнюються інструментальні засоби онтологій, які застосовуються для розроблення освітніх інформаційних систем на основі онтологічного підходу. Аналіз наукових розвідок, присвячених питанням вибору мови для побудови онтологій предметних галузей, засвідчив, що

найчастіше для створення онтологій у сфері педагогіки й освіти дослідники вибирають мову онтологій OWL. Вибираючи найбільш придатний інструмент для побудови конкретної онтології, фахівець має виходити з конкретного завдання. Наприклад, вибір редактора буде різним, якщо поєднувані онтології спільно використовують набір екземплярів або якщо онтології мають екземпляри, але спільно їх не використовують [48].

У статті «Мережеорієнтовані технології в створенні адаптивних освітніх сервісів відкритої освіти» В. Дем'яненко стверджує, що за допомогою сучасних знаннево-орієнтованих інформаційних технологій відбувається формування мережеорієнтованого інформаційно-освітнього середовища, що реалізується на сучасних принципах, цілях, технологіях та інструментах розвитку системи освіти, сукупність яких становлять концептуальні підходи в створенні адаптивних освітніх сервісів відкритої освіти. Автор зазначає, що побудова онтологічних адаптивних освітніх сервісів з урахуванням індивідуальних особливостей учнів допомагає створити систему індивідуально-своєрідних прийомів і способів навчальної діяльності, дає можливість створювати персоналізовані підходи до навчання учнів у вигляді дослідження властивостей об'єктів предметних дисциплін, а це забезпечить високу наукову змістовність навчального процесу. Такі підходи до організації процесу навчання дають змогу запобігти численним прогалинам в індивідуальній підготовленості учнів, досягати бажаного рівня знань [10].

У статті «Онтологічні аспекти освітніх сервісів адаптивного навчання» В. Б. Дем'яненко та В. М. Дем'яненко розглядають актуальні питання з використання комп'ютерних онтологій для створення адаптивних освітніх сервісів відкритої освіти, наповнення їх інформаційними ресурсами. Описано технологію побудови онтологічного графу (ієрархії понять) предметної галузі, зв'язків між ними. Розглянуто знаннево-орієнтовний підхід, який ґрунтується на поняттях онтології і трансдисциплінарності [9].

Створення онтологічного підручника. Питання розроблення електронного підручника на основі використання онтологічного підходу досить слабо вивчено українськими науковцями. Ґрунтовні теоретичні викладки з цього питання були здійснені О. Стрижаком. Він описав підходи й інструменти перетворення текстових підручників в інтерактивну систему знань. Основу такої системи становлять комп'ютерні онтології, які визначають зміст підручника як певну аксіоматичну предметну теорію. Визначено такі інструменти, як термінополе підручника, таксономія, редуктор множинних відношень між поняттями теорії, яка викладається в підручнику. Наведено узагальнену схему формування онтологічної системи підручника [43].

Практичний аспект створення структури онтологічного електронного підручника був розглянутий М. Ростокою та А. Гуралюком. Науковці визначили засади дидактичного моделювання електронних підручників для професійної освіти і позашкілля, що розраховані на широке коло користувачів, тобто велику

увагу приділено підвищенню юзабіліті підручників. Зазначимо, що під час розроблення структури е-підручника зміст навчального матеріалу автори рекомендують поділяти на дидактичні одиниці – предметні модулі, розділи, теми, що призначені для обов'язкового вивчення учнями. Як засіб візуалізації такого підручника автори пропонують спеціальну онтологічну призму – спеціальним чином поєднаний набір екранів із можливістю просторової візуалізації. До онтології, яка може бути візуалізована за допомогою призми, висуваються такі вимоги: онтологія уможливуватиме подання об'єктів у вигляді ієрархічної структури; онтологія матиме єдину головну вершину, що відповідатиме всій просторовій фігурі (рівень «0»); онтологія має бути нерозривною (не може бути вершин, з яких неможливо дійти до головної вершини графа) [38].

Інклюзивна освіта. О. Лозинська у дисертаційному дослідженні «Система комп'ютерного перекладу української жестової мови з використанням граматично доповненої онтології розробила системи комп'ютерного перекладу анотованої української жестової мови на основі граматично доповненої онтології, яка не має прямих аналогів у відомих наукових дослідженнях. Створені під час дисертаційного дослідження методи та програмні засоби опрацювання та перекладу української жестової мови можна використовувати під час розроблення програм перекладу з однієї мови на іншу, що, своєю чергою, може полегшити спілкування осіб із вадами слуху між собою і з тими, хто не володіє жестовою мовою [25].

Створення тестів за допомогою онтологічного підходу розглянули О. Мазурець, В. Кліменко і Т. Скрипник. У коло їх наукових інтересів потрапило автоматизоване формування тестових завдань для середовища MOODLE на основі онтології навчального матеріалу. Метою цієї роботи є розроблення інформаційної технології автоматизованого формування тестових завдань, що забезпечує максимально рівномірне і широке охоплення набором тестових завдань семантики навчального матеріалу та можливість перенесення сформованих наборів тестових завдань у середовище Moodle [27].

Бібліотечні технології. У своїй монографії «Технології організації знань у бібліотечно-інформаційній діяльності» К. Лобузін розглядає питання формування, упорядкування та управління бібліотечними інформаційними ресурсами в контексті соціокомунікаційних процесів та формування суспільства знань. Розглянуто онтології як інструментарій для узагальнення та загального розуміння певної предметної галузі, які забезпечують взаємодію між людьми прикладними інформаційними системами. Автор зазначає, що онтологія може подавати складні відношення між об'єктами, включно з правилами та аксіомами, на відміну від семантичної мережі. Онтологія призначена для подання знань комп'ютерними засобами й орієнтована на спільне використання спеціалістами конкретної предметної галузі. На думку дослідниці, важливою складовою онтології є також метаописи об'єктів – структурована інформація, що характеризує зміст об'єктів, інформаційних ресурсів і баз знань,

яка може бути корисною як користувачам системи, так і системі управління знаннями в цілому [24].

У іншій праці К. Лобузіної розглянуто питання комплексного застосування технологій управління знаннями в освітній та бібліотечній діяльності. Проаналізовано основні напрями в розвитку інформаційних технологій організації знань. Запропоновано шляхи розв'язування задач формування інтегрованих науково-освітніх ресурсів з інтелектуальним доступом [23].

О. Сербін у статті «Систематизація бібліографічної інформації засобами концептуальних моделей знань» розкриває концептуальні моделі знань як механізми систематизації бібліографічної інформації. Розкрито зміст поняття "онтологія", описано види й схарактеризовано мови подання онтологій. Приділено увагу моделі структури опису даних – частині технології семантичної павутини, наведено приклади використання цієї моделі для вираження триплетної організації інформації [39].

А. Гуралюк пропонує застосувати онтологічний підхід до модернізації бібліотечної справи, заснований на онтологічному підході до організації знань баз, використання якого полягає в можливості забезпечення оперативного та якісного задоволення запитів і потреб користувачів бібліотек на основі локальних і віддалених інформаційних ресурсів. Автором розглянуто особливості подання цифрового контенту в рамках традиційної бібліотечної діяльності, де бібліотека визначена як сховище структурованих різноманітних даних з можливістю їх інтеграції з іншими джерелами даних і передбачає можливість специфікації свого контенту за рахунок опису предметної галузі. Як засіб формалізації виступає онтологія контенту семантичної бібліотеки. Використання онтологій пов'язане з неможливістю адекватного автоматичного оброблення природно-мовних текстів існуючими засобами, що зумовлює пошук нових підходів та запровадження інноваційних розробок [7].

І. Перенесієнком у дослідженні «Використання онтологій в організації електронних бібліотечних інформаційних ресурсів наукової бібліотеки» розглянуто теоретичні питання організації бібліотечних класифікаційних систем, їх основні відмінності та особливості внутрішніх структур. Викладено теоретичні аспекти консолідації інформації шляхом відображення логічних зв'язків документів спільної тематики [32]. У своїй дисертації «Організація тематичного доступу до електронних бібліотечних колекцій закладів» він стверджує, що онтологія – необхідний компонент для використання семантичних технологій в електронних бібліотеках. Організацію знань можна розглядати як види онтологій, що складаються з набору понять і семантичних відносин для специфікованої концептуалізації, оскільки побудовані з конкретних завдань. З огляду на таке розуміння бібліотечних класифікаційних систем обґрунтовано роль цього інструменту в роботі з інформацією: їхні критерії ідентичні критеріям надання інформації [33].

В. Карасюк розглядає бібліотечні ресурси як основний компонент інтегрованого простору навчальних знань. У його роботі описано основні функціональні компоненти навколишнього інформаційного середовища для цілей навчання. Розглянуто потенційне використання компонентів інформаційного середовища з точки зору інтегративних засобів доступу. Бібліотечні ресурси (каталоги, словники, таксономії) пропонується довести до рівня онтологій. Онтологія є електронною структурованою формою подання знань – верхнім рівнем уявлення інформаційного навчального середовища. Сформульовано напрями подальших робіт для формування загального простору навчальних знань [16].

У своєму дисертаційному дослідженні Н. Веретеннікова «Електронне бібліотечно-інформаційне забезпечення наукової діяльності вищих навчальних закладів» показує, що побудована в процесі наукового дослідження, онтологія забезпечує специфікацію бібліотек, які обслуговують віртуальні творчі колективи, і словник для подання й обміну знаннями про предметну галузь у сфері електронної науки та чисельні зв'язки, встановлені між термінами в цьому словнику. На думку дослідниці, онтологічний підхід дав можливість подати основні поняття так, що вони стали базовими для формального інформаційного пошуку. Формальна мова опису онтологій, яка використовувалася для їх кодування, сприяла підвищенню ефективності опрацювання даних. Онтології як методологічний підхід до опису і класифікації інформації використовувалися для підвищення ефективності пошуку релевантних документів [4].

У колективній монографії «Електронні бібліотечні інформаційні системи наукових і навчальних закладів» (автори О. Спірін, С. Іванова, О. Новицький та ін.) розглянуто поняття онтологій. Автори доводять, що онтологія є необхідним компонентом для включення семантичних технологій в електронні бібліотеки. Визначено, що онтологія – це точна (виражена формальними засобами) специфікація концептуалізації, де концептуалізація – це процес переходу від подання предметної галузі природною або обмеженою природною мовою до точної характеристики цього опису певною формальною мовою, орієнтованою на комп'ютерне подання. Концептуалізація також трактується як результат подібного процесу, тобто опис множини понять (концептів) предметної галузі, знань про них і зв'язків (відносин) між ними [12].

Автори розглядають питання відмінностей між онтологією і базою знань. На їх думку, відповідь пов'язана з метою онтології, яка являє собою особливу базу знань, що описує факти, які будуть завжди справедливими для певної групи користувачів внаслідок узгодженості розуміння сенсу словника. Загальна база знань замість цього може також описувати факти і твердження, які пов'язані з конкретним станом справ або конкретним епістемологічним станом. Зазначено, що ми можемо класифікувати онтології за двома напрямками: за рівнем їх деталізації та рівнем їх залежності від конкретної задачі чи точки зору. Що стосується першого аспекту, дуже деталізована онтологія дає можливість

краще визначити зміст словника (може бути використана для встановлення консенсусу про спільне використання), але, як правило, ціною такого підходу є складність та великий обсяг онтології. Якщо класифікувати онтології в прикладному характері, тобто залежно від задачі, для якої призначена онтологія, то виділяють такі класи онтологій: онтології верхнього рівня, онтології предметної галузі, онтології задач та онтології застосування. Онтологія верхнього рівня описує досить загальні поняття, такі як простір, час, матерія, об'єкт, подія, дія тощо, які не залежать від конкретної проблеми або домену. Онтології предметної галузі та онтології задач описують словник, пов'язаний з доменом або завданням чи діяльністю, що спеціалізується в термінах, які введено онтологією верхнього рівня. Онтологія застосування описує концепти, які залежать як від конкретної галузі, так і завдань, і часто спеціалізуються в обох зв'язаних онтологіях. Ці поняття часто порівнюють при певній діяльності.

О. Новицьким у дослідженні «Парадигма Semantic Web в контексті електронної бібліотеки: сервіси та інтеграція інформації» висвітлено низку теоретичних ідей та показано прикладні технології, які можуть бути втілені при створенні семантичної електронної бібліотеки. Зокрема, значну увагу приділено використанню технології Semantic Web у різних аспектах електронної бібліотеки. Виокремлено основні рівні в її структурі, які можуть бути носіями семантичного опису, визначено переваги такого підходу. Висвітлено також питання, пов'язані з інтеграцією класичних електронних бібліотек та місцем Semantic Web в цих процесах. Зроблено короткий огляд провідних світових проєктів із створення електронних бібліотек з використанням технології Semantic Web [30].

Т. Новицька і Я. Левченко розглядають модель управління інформаційними ресурсами електронної бібліотеки наукової установи. У запропонованій ними статті розглянуто основні елементи електронної бібліотеки, електронної бібліотеки наукової установи, технологічні процеси електронної бібліотеки, функціональні вимоги до побудови моделі електронної бібліотеки наукової установи. Розглянуто поняття інформаційно-комунікаційна підтримка наукової діяльності, інформаційні системи, метадані, інтероперабельність, моделі, інформаційні ресурси, управління. Уточнено поняття управління інформаційними ресурсами та запропоновано функції управління інформаційними ресурсами. Схарактеризовано різні підходи до означення поняття «метадані». Розглянуто модель побудови наукової електронної бібліотеки. Окремо виокремлено аспекти інтероперабельності, проаналізовано їх рівні. Висвітлено підходи до інтероперабельності електронних бібліотек та описано їх ключові характеристики. Визначено структурні компоненти управління інформаційними ресурсами та запропоновано модель управління цими ресурсами [29].

Цілком зрозуміло, що систематизація наукових видань за наведеними в нашому огляді напрямками є досить умовною. Особливо, коли йдеться про монографії та дисертаційні дослідження. У таких роботах автори не обмежуються

якимось одним напрямом, а розкривають теорію і практику онтологічного підходу в освіті, науці та бібліотечній справі комплексно та різнобічно.

Отже, використання онтологічного підходу до класифікації, систематизації і використання інформаційних ресурсів та інтеграції розподілених інформаційних моделей і систем дає можливість кожному користувачеві виявляти принципово нові, раніше невідомі, взаємозв'язки, сприяє більш широкому застосуванню активних методів аналізу проблем і пошуку рішень, співпраці користувачів та розробників.

Онтологічний підхід сьогодні є одним із найменш вивчених і дуже перспективних в освіті та науці. Створення онтологічних моделей виходить із природної здатності людей думати логічно й творчо, визначати події й встановлювати відношення між ними.

Список використаних джерел

1. **Артемов, В. Ю.** Онтология компетентного подхода в системе высшего профессионального образования [Электронный ресурс] / Артемов Владимир Юрьевич // *Universum: психология и образование.* – Текст. дан. – 2014. – Вып. 12 (11). – Режим доступа: <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/1774> (дата обращения: 11.09.2020). – Загл. с экрана.

2. **Артемов, В. Ю.** Особливості побудови онтології предметної галузі і професійного середовища в системі вищої професійної освіти / В. Ю. Артемов // *Біоресурси і природокористування.* – 2014. – Т. 6, Вип. 1–2 – С. 155–161. – Текст статті доступний в інтернеті: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bpc_2014_6_1-2_29 (дата звернення: 25.05.2020).

3. **Артемова, Г. О.** Автоматизация поддержки принятия решений при разработке онтологий в сфере образования на основе промежуточных моделей / Г. О. Артемова, Н. Ф. Гусарова, И. Ю. Коцюба // *Открытое образование.* – 2015. – Вып. 5. – С. 4–10. – Текст статьи доступный в интернете: https://elibrary.ru/download/elibrary_24876790_30913522.pdf (дата обращения: 11.09.2020).

4. **Веретеннікова, Н. В.** Електронне бібліотечно-інформаційне забезпечення наукової діяльності вищих навчальних закладів : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.03 / Веретеннікова Наталія Вячеславівна ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2017. – 222 с. – Текст дисертації доступний в інтернеті: http://nbuv.gov.ua/sites/default/files/disser/disertaciya_veretennikovoyi_n.v.pdf (дата звернення: 25.05.2020).

5. **Гладун, А. Я.** Використання онтологічних моделей для формалізованого оцінювання знань [Електронний ресурс] / А. Я. Гладун, К. О. Хала // *Комп'ютерні засоби, мережі та системи.* – Текст. дані. – 2019. –

№ 18. – С. 5–10. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kzms_2019_18_3 (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

6. **Гладун, А. Я.** Семантичні технології: принципи та практики / А. Я. Гладун, Ю. В. Рогушина. – Київ : ТОВ «ВД "АДЕФ-Україна"», 2016. – 308 с.

7. **Гуралюк, А.** Бібліотека в інформаційному суспільстві: онтологічний підхід [Електронний ресурс] / Андрій Гуралюк // Адаптивне управління: теорія і практика. – Текст. дані. – 2020. – Т. 8, вип. 15. – DOI: [https://doi.org/10.33296/2707-0255-8\(15\)-03](https://doi.org/10.33296/2707-0255-8(15)-03) (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

8. **Гуралюк, А. Г.** Розвиток когнітивної компетентності учнів у навчально-виховному процесі ЗНЗ засобами інформаційно-комп'ютерних технологій / А. Г. Гуралюк, О. Я. Митник, Є. М. Сидоркін // Міждисциплінарні дослідження складних систем. – 2018. – № 13 (128). – С. 71–82.

9. **Дем'яненко, В. Б.** Онтологічні аспекти освітніх сервісів адаптивного навчання [Електронний ресурс] / Дем'яненко В. Б., Дем'яненко В. М. // Наукові записки [Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні науки] : зб. наук. пр. – Текст. дані. – 2017. – Вип. 133. – С. 68–78. – Режим доступу: <http://nz.npu.edu.ua/article/view/129248> (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

10. **Дем'яненко, В. М.** Мережеорієнтовані технології в створенні адаптивних освітніх сервісів відкритої освіти [Електронний ресурс] / Дем'яненко Віктор Михайлович // Звітна наукова конференція Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, м. Київ, Україна, 2018 р. – Київ, ІТЗН НАПН України, 2018. – С. 85–90. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/713331/> (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

11. **Досин, Д. Г.** Комп'ютерна система автоматизованої розбудови базової онтології CROCUS / Д. Г. Досин, В. В. Литвин, Р. В. Вовнянка // Електротехнічні та комп'ютерні системи. – 2014. – Вип. 13. – С. 135–143. – Текст статті доступний в інтернеті: http://nbuv.gov.ua/UJRN/etks_2014_13_20 (дата звернення: 25.05.2020).

12. **Електронні бібліотечні інформаційні системи наукових і навчальних закладів : монографія** / [Спірін О. М., Іванова С. М., Новицький О. В. та ін.] ; за наук. ред. проф. В. Ю. Бикова, О. М. Спіріна. – Київ : Педагогічна думка, 2012. – 176 с. – Текст монографії доступний в інтернеті: <http://eprints.zu.edu.ua/10502/1/Моногр2012Друк.pdf> (дата звернення: 25.05.2020).

13. **Євсєєва, О. Г.** Моделювання навчальної предметної області / О. Г. Євсєєва // Штучний інтелект. – 2009. – № 1. – С. 79–86. – Текст статті доступний в інтернеті: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/7795> (дата звернення: 25.05.2020).

14. **Знание-ориентированные информационные системы с обработкой естественно-языковых объектов: онтологический подход** / А. В. Палагин, С. Л. Крытый, Н. Г. Петренко, В. Ю. Величко // Управляющие системы и

машины. – 2010. – № 4. – С. 3–14. – Текст статті доступний в інтернеті: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/82838> (дата звернення: 25.05.2020).

15. **К вопросу** автоматизированного построения онтологии предметной дисциплины для электронных курсов обучения II / Палагин А. В., Петренко Н. Г., Тихонов Ю. Л., Величко В.Ю. // Вісник Східноукраїнського університету імені Володимира Даля. – 2010. – № 4 (150). – С. 171–178.

16. **Карасюк, В. В.** Бібліотечні ресурси як основний компонент інтегрованого простору навчальних знань [Електронний ресурс] / Карасюк В. В., Іванов С. М. // Імперативи розвитку електронних бібліотек: pro et contra : матеріали міжнар. веб-конф. (м. Харків, 27 берез. 2014 р.). – Текст. дані. – Харків, 2014. – Режим доступу: <http://library.nlu.edu.ua/biblioteka/Web-konf-2014/Imperatives.pdf> (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

17. **Козіброда, С. В.** Використання системи комп'ютерних онтологій як засобу формування проєктувальних компетентностей майбутніх інженерів-педагогів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.10 / Козіброда Сергій Володимирович ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2018. – 292 с. – Текст дисертації доступний в інтернеті: <https://lib.iitta.gov.ua/711987/1/Дисертація%20Козіброда%20С.%20В.pdf> (дата звернення: 25.05.2020).

18. **Козіброда, С. В.** Застосування онтології комп'ютерних систем під час практичної діяльності майбутнього інженера-педагога [Електронний ресурс] / С. В. Козіброда // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Педагогіка. – Текст. дані. – 2014. – Вип. 1. – С. 204–211. – Режим доступу: <http://nzp.tnpu.edu.ua/article/view/65226/60484> (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

19. **Козіброда, С. В.** Створення онтології предметної галузі майбутнім інженером-педагогом комп'ютерного профілю [Електронний ресурс] / С. В. Козіброда // Інформаційні технології і засоби навчання. – Текст. дані. – 2016. – Т. 53, вип. 3. – С. 74–87. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2016_53_3_9 (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

20. **Комп'ютерні онтології та їх використання у навчальному процесі. Теорія і практика: монографія** / [С. О. Довгий, В. Ю. Величко, Л. С. Глоба, О. Є. Стрижак та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т обдарован. дитини. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2013. – 310 с. – Текст монографії доступний в інтернеті: https://lib.iitta.gov.ua/10124/1/9.%20Монографія%20Стрижак_Комп'ютерн%20онтолог_видано.pdf (дата звернення: 25.05.2020).

21. **Кропивна, С. С.** Онтологічні технології в системі освіти / Кропивна С. С., Балута В. С. // Інформаційні технології в освіті та науці : зб. наук. праць / Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана

Хмельницького. – Мелітополь : Видавництво МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2016. – С. 130–133. – Текст статті доступний в інтернеті: http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/866/1/Балута%20130-133_01-2.pdf (дата звернення: 25.05.2020).

22. **Литвин, В. В.** Інтелектуальні системи / В. В. Литвин, В. В. Пасічник, Ю. В. Яцишин ; за ред. В. В. Пасічника. – Львів : Новий Світ–2000, 2013. – 406 с.

23. **Лобузина, Е. В.** Библиотечные технологии организации знаний в электронной научно-образовательной среде / Лобузина Екатерина Вилендиевна // Образовательные технологии и общество. – 2014. – Т. 17, № 1. – С. 469–486. – Текст статті доступний в інтернеті: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_22477966_93052194.pdf (дата звернення: 25.05.2020).

24. **Лобузина, К. В.** Технології організації знанневих ресурсів у бібліотечно-інформаційній діяльності : монографія / Катерина Лобузина ; [відп. ред. О. С. Онищенко]. – Київ : НБУВ, 2012. – 249, [1] с. : рис. – Текст монографії доступний в інтернеті: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002150> (дата звернення: 25.05.2020).

25. **Лозинська, О. В.** Система комп'ютерного перекладу української жестової мови з використанням граматично доповненої онтології : дис. ... канд. техн. наук / Лозинська Ольга Володимирівна ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2016. – 160 с. – Текст дисертації доступний в інтернеті: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Lozynska Olha/Systema kompiuternoho perekladu ukrainskoi zhestovoi movy z vykorystanniam hramatychno dopovnenoj on.pdf](https://shron1.chtyvo.org.ua/Lozynska%20Olha/Systema%20kompiuternoho%20perekladu%20ukrainskoi%20zhestovoi%20movy%20z%20vykorystanniam%20hramatychno%20dopovnenoj%20on.pdf) (дата звернення: 25.05.2020).

26. **Любченко, В. В.** Модели знаний для предметных областей учебных курсов / В. В. Любченко // Искусственный интеллект. – 2008. – № 4. – С. 458–462. – Текст статті доступний в інтернеті: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/7549> (дата звернення: 25.05.2020).

27. **Мазурець, О. В.** Автоматизоване формування тестових завдань для середовища MOODLE на основі онтології навчального матеріалу / Мазурець О. В., Кліменко В. І., Скрипник Т. К. // Сучасні технології в механіці : зб. наук. пр., 19–21 квіт. 2018 р. / [уклад.: М. Є. Скиба, В. П. Олександренко] ; Хмельниц. нац. ун-т. – Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2018. – С. 160–166. – Текст статті доступний в інтернеті: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/6937> (дата звернення: 25.05.2020).

28. **Мартинюк, А. П.** Дієво-ситуативна модель когніції як онтологія мови/мовної освіти [Електронний ресурс] / Мартинюк А. П. // Якісна мовна освіта у сучасному глобалізованому світі: тенденції, виклики, перспективи : матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 23–24 листопада 2017 р. – Текст. дані. – 2017. – С. 94–99. – Режим доступу: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/67161/1/Martyniuk.pdf> (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

29. **Новицька, Т. Л.** Модель управління інформаційними ресурсами електронної бібліотеки наукової установи [Електронний ресурс] / Т. Л. Новицька, Я. С. Левченко // Інформаційні технології і засоби навчання. – Текст. дані. – 2014. – Т. 39, № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2014_39_1_20 (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

30. **Новицький, О. В.** Парадигма Semantic Web в контексті електронної бібліотеки: сервіси та інтеграція інформації [Електронний ресурс] / О. В. Новицький // Комп'ютинг. – Текст. дані. – 2009. – Т. 8, вип. 2. – С. 74–82. – Режим доступу: <http://dSPACE.tneu.edu.ua/bitstream/316497/32095/1/Новицький.pdf> (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

31. **Об онтологическом** подходе в образовании / А. В. Палагин, Ю. Л. Тихонов, Н. Г. Петренко, В. Ю. Величко // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2011. – № 13 (167). – С. 171–178.

32. **Перенесієнко, І. П.** Використання онтологій в організації електронних бібліотечних інформаційних ресурсів наукової бібліотеки / Перенесієнко І. П. // Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовт. 2016 р.). – Київ, 2016. – С. 358–362. – Текст статті доступний в інтернеті: http://www.nbuv.gov.ua/sites/default/files/all_files/201610_artilces_field_dopmat_files/maket_konf_2016_original_electronic.pdf#page=180 (дата звернення: 25.05.2020).

33. **Перенесієнко, І. П.** Організація тематичного доступу до електронних бібліотечних колекцій закладів: дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.03 / Перенесієнко Ігор Петрович; Ін-т інформ. технолог. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2019. – 228 с. – Текст дисертації доступний в інтернеті: http://www.nbuv.gov.ua/sites/default/files/disser/dis_8.pdf (дата звернення: 25.05.2020).

34. **Підтримка** творчого розвитку школярів на основі забезпечення доступу до інтелектуальних інформаційних ресурсів / Т. Б. Андрусенко, С. П. Кальной, О. Є. Стрижак, Г. Яценко // Нова Педагогічна думка. – 2008. – № 1. – С. 95–97.

35. **Пікуляк, М. В.** Онтологічний підхід до побудови предметної області на основі квантово-фреймової моделі [Електронний ресурс] / М. В. Пікуляк // Медична інформатика та інженерія. – Текст. дані. – 2014. – № 1. – С. 50–54. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mii_2014_1_12 (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

36. **Попова, М. А.** Онтологічний інтерфейс як засіб представлення інформаційних ресурсів в ГІС-середовищі / Попова М. А., Стрижак О. Є. // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Сер.: География. – 2013. – Т. 26 (65), № 1. – С. 127–135.

37. **Рогущина, Ю. В.** Онтологічний аналіз у Web: монографія / Ю. В. Рогущина, А. Я. Гладун, В. В. Осадчий, С. М. Прийма. – Мелітополь:

Видавництво МДПУ імені Б. Хмельницького, 2015. – 407 с. – Текст монографії доступно в інтернеті: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/1421/1/26.pdf> (дата звернення: 25.05.2020).

38. **Ростока, М. Л.** Інформаційно-дидактичне моделювання змісту е-підручника з механізації сільськогосподарського виробництва на засадах онтологічного підходу [Електронний ресурс] / М. Л. Ростока, А. Г. Гуралюк // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – Текст. дані. – 2018. – № 59. – С. 61–73. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pipo_2018_59_11 (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

39. **Сербін, О.** Систематизація бібліографічної інформації засобами концептуальних моделей знань / О. Сербін // Бібліотечний вісник. – 2011. – № 1. – С. 25–36. – Текст статті доступний в інтернеті: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2011_1_3 (дата звернення: 25.05.2020).

40. **Спирін, О. М.** Початки штучного інтелекту : навч. посібник для студ. фіз.-мат. спец-тей вищих пед. навч. закл-ів / О. М. Спирін. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2004. – 172 с. рис. – Текст посібника доступний в інтернеті: http://eprints.zu.edu.ua/2654/1/Spirin_Pochatky_shtuchnogo_intelektu.pdf (дата звернення: 25.05.2020).

41. **Стрижак, О. Є.** Комп'ютерні онтології – технологічна основа формування освітянських інформаційних ресурсів [Електронний ресурс] / Стрижак Олександр Євгенійович, Дем'яненко Валентина Борисівна // Інформаційні технології і засоби навчання. – Текст. дані. – 2011. – № 2 (22). – DOI: <https://doi.org/10.33407/itlt.v22i2.419>. – Режим доступу: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/419> (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

42. **Стрижак, О. Є.** Методика створення онтологічного інтерфейсу у середовищі WEB-порталу [Електронний ресурс] / О. Є. Стрижак, М. А. Попова, К. В. Ляшук // Радіоелектронні і комп'ютерні системи. – Текст. дані. – 2014. – № 2. – С. 78–84. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/recs_2014_2_12 (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

43. **Стрижак, О. Є.** Онтологічний підручник - парадигма формування інтерактивної системи знань у навчальному процесі / О. Є. Стрижак // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2016. – № 7 (135). – С. 17–16. – Текст статті доступний в інтернеті: http://nbuv.gov.ua/UJRN/komp_2016_7_3 (дата звернення: 25.05.2020).

44. **Стрижак, О. Є.** Онтологічні електронно-освітні ресурси – інформаційний базис підтримки розвитку обдарованості [Електронний ресурс] / О. Стрижак // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика. – Текст. дані. – 2013. – Вип. 2. – С. 79–87. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivoo_2013_2_12 (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

45. **Стрижак, О. Є.** Онтологічні інформаційно-аналітичні системи [Електронний ресурс] / О. Є. Стрижак // Радіоелектронні і комп'ютерні системи. –

Текст. дані. – 2014. – Вип. 3. – С. 71–76. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/recs_2014_3_13 (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

46. **Стрижак, О. Є.** Формування таксономій шарів карт в ГІС-середовищах на основі онтологій натуральних систем [Електронний ресурс] / О. Є. Стрижак, М. А. Попова // Радіоелектронні і комп'ютерні системи. – Текст. дані. – 2013. – № 4. – С. 46–54. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/recs_2013_4_9 (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

47. **Субботін, С. О.** Подання й обробка знань у системах штучного інтелекту та підтримки прийняття рішень : навч. посібник. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2008. – 341 с. – Текст посібника доступний в інтернеті: http://www.unt.kiev.ua/library_books/Кафедра%20інформаційних%20технологій/Експертні%20системи/44_morz_book.pdf (дата звернення: 25.05.2020).

48. **Сучасні** підходи до створення освітніх інформаційних систем, заснованих на технології опрацювання знань на основі онтологій / Брянцева Г. В., Брянцев О. А., Осадчий В. В., Осадча К. П. // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія : Педагогіка. – Мелітополь : Видавництво МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2015. – Вип. 15 (2). – С. 98–106. – Текст статті доступний в інтернеті: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/207> (дата звернення: 25.05.2020).

49. **Титенко, С. В.** Програмне забезпечення онтологічно-орієнтованої системи керування інформаційно-навчальним Web-контентом : автореф. дис. ... канд. техн. наук : 01.05.03 / Титенко Сергій Володимирович ; Ін-т пробл. моделювання в енергетиці ім. Г. Є. Пухова. – Київ, 2011. – 20 с. – Текст статті доступний в інтернеті: http://www.setlab.net/downloads/Tytenko-dissertation/Tytenko_aref_ukr.pdf (дата звернення: 25.05.2020).

50. **Цідило, І. М.** Модель нечіткої експертної системи прогнозування змісту освіти [Електронний ресурс] / Цідило Іван Миколайович // Інформаційні технології і засоби навчання. – Текст. дані. – 2012. – № 6 (32). – DOI: <https://doi.org/10.33407/itlt.v32i6.769>. – Режим доступу: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/769> (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

51. **Цідило, І. М.** Системи комп'ютерних онтологій як засіб формування проектувальних компетентностей майбутніх інженерів-педагогів [Електронний ресурс] / Цідило Іван Миколайович, Козіброда Сергій Володимирович // Інформаційні технології і засоби навчання. – Текст. дані. – 2018. – Т. 63, № 1. – С. 251–265. – DOI: <https://doi.org/10.33407/itlt.v63i1.1838>. – Режим доступу: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1838> (дата звернення: 25.05.2020). – Назва з екрана.

52. **Faure, D.** Acquisition of Semantic Knowledge using Machine learning methods: The System «ASIUM» [Electronic resource] / D. Faure, C. Nédellec,

C. Rouveirol ; Laboratoire de Recherche en Informatique, URA 410 of CNRS, Inference and Learning group, Universite Paris Sud. – Electronic text data. – [Orce] : [Universite Paris Sud], 1998. – P. 56–64. – Mode access: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.21.2735&rank=1> (last access: 25.05.2020). – Title from the screen.

53. **Gruber, T. R.** The role of common ontology in achieving sharable, reusable knowledge bases / Thomas R Gruber // Principles of Knowledge Representation and Reasoning : Proceedings of the Second International Conference / eds. Morgan Kaufmann. – San Francisco : Morgan Kaufmann Publishers Inc, 1991. – P. 601–602.

54. **Gruber, T. R.** Toward principles for the design of ontologies used for knowledge sharing [Electronic resource] / Thomas R Gruber // International Journal Human-Computer Studies. – Electronic text data. – 1995. – 43(5/6). – P. 907–928. – DOI <https://doi.org/10.1006/ijhc.1995.1081>.

55. **Jeffrey, T. P.** Semantic Web for dummies / Pollock T. Jeffrey. – [Indianapolis] : Wiley Publishing, Inc., 2009. – 432 p.

56. **Nirenburg, S.** Ontological Semantics / Sergei Nirenburg, Victor Raskin. – Cambridge : MA, 2004. – 240 p.

57. **Noy, N F.** Ontology Development 101: A Guide to Creating Your First Ontology [Electronic resource] / N F. Noy, Deborah L. McGuinness ; Stanford University. – Electronic text data. – [Stanford], 2001. – Mode access: http://protege.stanford.edu/publications/ontology_development/ontology101.html (last access: 25.05.2020). – Title from the screen.

58. **OntoEdit:** Collaborative Ontology Engineering for the Semantic Web [Electronic resource] / York Sure, Michael Erdmann, Juergen Angele, Steffen Staab, Rudi Studer, Dirk Wenke // Proceedings of the First International Semantic Web Conference, ISWC 2002, Italia. – Electronic text data. – 2002. – Vol. 2342 of LNCS. – P. 221–235. – Mode access: https://link.springer.com/chapter/10.1007/3-540-48005-6_18 (last access: 25.05.2020). – Title from the screen.

59. **The role** of ontologies in eCommerce [Electronic resource] / Y. Ding, D. Fensel, M. Klein, B. Omelayenko, E. Schulten // Handbook of Ontologies. – Electronic text data. – 2004. – P 593–615. – DOI: [10.1007/978-3-540-24750-0_30](https://doi.org/10.1007/978-3-540-24750-0_30).

60. **Tsidylo, I.** Semantic ontology model of the content module of the course «Intelligent technologies of decision-making management» [Electronic resource] / Ivan Tsidylo // Problemy Profesjologii / Instytut Inzynierii Bezpieczenstwa I Nauk o Pracy Uniwersytet Zielonogorski. – Electronic text data. – Zielona Gora, 2014. – № 1. – C. 131–139. – Mode access: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-b1434006-7c8f-4ea7-b205-eb480b7ec17/c/PP_2014_1-131-139.pdf (last access: 25.05.2020). – Title from the screen.

ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД У СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ (ЧАСТИНА I) (аналітичний огляд)

Автор-упорядник

Ростока М. Л.,

канд. пед. наук, старший науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Подано аналітичні матеріали з теоретичних і практичних проблем розбудови трансдисциплінарної парадигми, зокрема запровадження трансдисциплінарного підходу в систему модернізації й реформування освітньої галузі, здійснено спробу узагальнити і систематизувати науковий здобуток учених і практиків з філософських, психологічних і педагогічних досліджень та публікаційної діяльності в закладах освіти зарубіжжя й України. Проаналізовано певні наукові праці зарубіжних і вітчизняних дослідників, в основу яких покладено розуміння понять «трансдисциплінарність», «трансдисциплінарний підхід», «трансдисциплінарна парадигма», «трансдисциплінарна освіта», «трансдисциплінарне дослідження», «трансдисциплінарна стратегія».

Ключові слова: трансдисциплінарність, трансдисциплінарний підхід, трансдисциплінарна парадигма, трансдисциплінарність педагогічної науки, трансдисциплінарні дослідження, трансдисциплінарна освіта, трансдисциплінарні стратегії, STEM-освіта, система освіти України, школа трансдисциплінарності.

Цілком очевидним є той аспект, коли в режимі глобальної перебудови світового простору відбувається трансформація і наукового світогляду. Зокрема, виникають абсолютно нові наукові течії. Їх ще прийнято характеризувати як «наукові аномалії». Саме перехід до інформаційного суспільства і зумовлює цілу низку нововведень у всіх сферах людської діяльності – науці й освіті, культурі й побуті, тобто у соціум-утворюючому й особистісному просторі. Інноваційні хвилі мають також значний вплив на умови існування людини в професійному середовищі, яке функціонує в режимі мобільних змін – культурно-просвітницьких, духовно- й інтелект-розвиваючих, техніко-технологічних, соціально-психологічних та ін.

На нашу думку, актуальність розвитку освіти і відчуття освіченості людиною, бажання освічуватися і духовно збагачуватися в період її становлення як особистості постіндустріального простору, зосереджується в площині адаптивного управління її загальними і професійними знаннями. Це має відбуватися не тільки в контексті набуття знань людьми в певному інформаційно-освітньому середовищі, а й повною мірою має залежати від результатів розуміння суб'єктами навчання певної методології пошуку необхідних і корисних знань в швидкоплинних інформаційних потоках. Безумовно, що в реалізації згаданої методології велике значення мають освітні інновації, наприклад такі, як застосування системної методики трансдисциплінарної освіти (у тому числі – STEM-контекст); впровадження в практику навчання технологій адаптивного управління соціально-педагогічними (економічними) системами (AM-контекст); створення онтологічних систем функціонування трансдисциплінарного мережецентричного середовища (OM-контекст); використання відповідних інформаційних інструментів управління знаннями (IT & knowledge); розроблення нових інтерактивних підходів щодо формування трансдисциплінарної компетентності людини і як особистості, і як високо конкурентного фахівця (TK-контекст), розвиток її критичного мислення та ін. [26, с. 49].

Таким чином, нині трансдисциплінарна парадигма в умовах інформаційного суспільства виходить на поверхню й привертає значну увагу українських і зарубіжних учених, які в її базис покладають визначення феномену і семантику поняття «трансдисциплінарність». Своєю чергою, вітчизняна освітня галузь сьогодні перебуває в руслі модернізації та реформування, що зумовлює виникнення великої кількості інноваційних освітніх продуктів з урахуванням положень трансдисциплінарного підходу. Ці трансформаційні зміни в освіті формуються на основі багатогранного і багаторічного досвіду провідних учених і практиків, які зосереджують свої думки у певному науковому доробку.

Отже, актуалізація проблематики трансдисциплінарної освіти очевидна та потребує на сучасному етапі розбудови інформаційного суспільства певних уточнень, розвитку провідних думок, організації експериментальних перевірок, тобто активізації наукових досліджень у цьому напрямі та впровадження їх результатів у практику. Тож проаналізуємо аналітичні погляди з цього приводу провідних учених світу й зокрема України.

РОЗБУДОВА ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНОЇ ПАРАДИГМИ У ГЛОБАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ: ІСТОРІЧНІ АСПЕКТИ ТА СУЧАСНІСТЬ

Очевидно, що сучасна наука підтверджує факт того, що трансдисциплінарна парадигма освіти в епоху побудови інформаційного суспільства динамічно розвивається. Трансдисциплінарний підхід сприяє випереджальному розвитку освітніх систем багатьох країн світу (Австралія, Австрія, Велика Британія,

Німеччина, Італія, Казахстан, Канада, Малайзія, Росія, США, Україна, Фінляндія, Франція та ін.). Тому майбутнє вже зараз окреслює потребу в професіоналах (кваліфікованих робітниках, фахівцях, наукових кадрах) нової генерації, які мають бути адаптовані до умов єдиного відкритого інформаційного простору освіти, котрий охоплений нині трансдисциплінарною революцією.

Говорячи про розвиток трансдисциплінарної парадигми в сучасному глобальному просторі світу, звертаємось до Рекомендацій ЮНЕСКО, де зазначено, що саме трансдисциплінарність є одним з головних методів пошуку рішень проблем XXI століття. Тут пропонується «заохочувати трансдисциплінарні програми навчального процесу і вчити майбутніх фахівців використовувати трансдисциплінарний підхід для розв'язання складних проблем природи і суспільства [51]. Документи, сформовані під егідою ЮНЕСКО, характеризують суть розуміння феномену «трансдисциплінарність». В них стверджується, що мультидисциплінарний і міждисциплінарний підходи не є засобами ефективного захисту від триваючої в даний час фрагментації знань, оскільки через просте зіставлення або збірку дисциплінарних підходів вони не досягають тієї глибини «інтеграції» фундаментальної єдності, що покладено в основу всіх форм знання. Їх концептуальні та методологічні інструменти мають бути переосмислені. Трансдисциплінарність спочатку задумана як метаметодологія, тому трансдисциплінарний підхід приймає як об'єкт саме ті різні методики різних дисциплін тільки для того, щоб «перетворити» і «перевершити» їх» [26, с. 50; 50].

У контексті розвідок засобами контент-аналізу отримано інформаційні дані про те, що у світі існує певна кількість наукових об'єднань, що досліджують трансдисциплінарність, – так звані Школи трансдисциплінарності, зокрема, американська, французька, швейцарська, китайська та ін. Результати аналітики філософських, інформаційно-аналітичних та інших джерел також показують, що вченими обгрунтовано безліч існуючих парадигм. Однак потрібно зазначити, що як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники такі, як: П. Гальвані [36], М. Гіббонс [37], Е. Джадж [40], Ю. Данилов, М. Жамборова, А. Кнігін, Е. Князева, В. Колберг, Е. Ласло, Л. Лессінг, М. Меллоу, М. Мокій [19; 20], А. Моїсеєв, Е. Морен, Б. Ніколеску [44; 44; 46], Т. Осборн [47], С. Пейперт, Ж. Піаже [48], М. Симонов, Ф. Тошон, Я. Чайка [32], О. Шегай, Е. Янч [33; 38; 39] та ін. присвятили свої наукові праці проблематиці, яка безпосередньо пов'язана з виникненням та існуванням феномену «трансдисциплінарність». Проаналізуємо ті наукові праці, що, на нашу думку, підтверджують певні значущі аспекти феноменальності трансдисциплінарної освіти.

Особливу увагу щодо розвитку трансдисциплінарної методології привертають праці Б. Ніколеску, одного із засновників Дослідницької групи з трансдисциплінарності в ЮНЕСКО. У науковій праці «Трансдисциплінарність – минуле, сьогодення та майбутнє» [27, с. 55; 44] він розглядає основи трансдисциплінарного підходу, де стверджує, що «трансдисциплінарність є відносно молодим підходом завдяки швейцарському філософу і психологу

Ж. Піаже, не зважаючи на те, що має сім століть по тому». Дослідник говорить про те, що вперше в 1970 році у Франції в бесідах Ж. Піаже, Е. Янча і А. Ліхнеровича під час міжнародного семінару «Міждисциплінарність – проблеми викладання і досліджень в університетах» вперше вживалося слово «трансдисциплінарність» [27, с. 55; 34]. Тобто у 1970 році Ж. Піаже, як вважається, вперше запропонував ввести до наукового обігу термін «трансдисциплінарність» й зазначив, що «після етапу міждисциплінарних досліджень слід очікувати більш високого етапу – трансдисциплінарного, який не обмежуватиметься міждисциплінарними відносинами, а розмішатиме ці відносини всередині глобальної системи, без суворих меж між дисциплінами». Учений розглядав трансдисциплінарність як нову галузь знань [48]. На основі аналізу його доробку з'ясовано, що він вважав трансдисциплінарність найвищим рівнем міждисциплінарних взаємозв'язків, які стирають будь-які грані між дисциплінами у процесі наукових досліджень. Б. Ніколеску стверджує, що в часи Ж. Піаже «трансдисциплінарність» вважалась новим етапом міждисциплінарності, найвищою її стадією. Адже у середині ХХ століття, як, власне кажучи, й сьогодні, наукове суспільство ще було не готово до сприйняття у повному розумінні трансдисциплінарності як наукового знання про науки поза межами вивчення вузько спрямованих дисциплін. Дослідник зазначає, що «інтелектуальний клімат ще не був готовий до отримання шоку від роздуму над можливістю простору знань поза дисциплінами» [44]. Отже, нині нова наукова генерація вчених стикається також з непорозумінням прихильників дисциплінарного підходу, які ще на старий смак вимагають вузької спеціалізації проведення наукових досліджень, підготовки наукових фахових видань, формування збірників матеріалів науково-практичних заходів тощо. Проте час не стоїть на місці. Виклики глобалізованої сучасності в умовах постіндустріалізації випромінюють світло нового бачення дійсності.

Проаналізовано, що науковці, які підтримують позиції Б. Ніколеску, наголошують на тому, що «розвиток науки в ХХ столітті охарактеризувався появою міждисциплінарних, мультидисциплінарних і інтердисциплінарних підходів». Тобто знаходимо цікавим для себе такий феномен, як «трансдисциплінарність». Пов'язуємо її з подихом повітря, яке є «своєрідним вісником свободи мислення». Трансдисциплінарність вбачається як «спосіб розширення наукового світогляду, що полягає в розгляді того чи іншого явища фахівцем, який не обмежує себе рамками якоїсь однієї наукової дисципліни, моральна відповідальність якого за результати і наслідки своєї професійної діяльності ґрунтується на визнанні об'єктивної повинності й обов'язковості елементів-фрагментів єдиного світу» [19; 20; 27]. Адже аналітичний огляд викладеного вище дає змогу говорити про те, що впродовж певного періоду народження нової трансдисциплінарної парадигми існування суспільства формуються певні погляди щодо трактування суті феномену «трансдисциплінарність». Відтак, на нашу думку, учені, які обмежені рамками

«академічної редукованості» [37], мають стримуватися й не в змозі повністю вкладати свій потенціал у процес наукового дослідження, тим самим гальмуються пошуки відповідей на багато питань, які потребують оперативних рішень, іноді це відкидається на багато десятиріч, а то і століть. Адже трансдисциплінарність розширює можливості дослідників і виробляє стійкі позиції свободи мислення щодо народження нового наукового знання.

Відомий австрійський астрофізик Е. Янч у роботі «На шляху до міждисциплінарності та трансдисциплінарності у навчанні та інноваціях» висловлював думку про те, що трансдисциплінарність бажано вважати гіпердисципліною у векторі аксіоматичного підходу для коригування міждисциплінарних зв'язків педагогічної системи та інновацій. Він був упевнений в тому, що трансдисциплінарність віддзеркалює «новий простір без стабільних меж між дисциплінами» [38; 39]. В актуальній і донині праці Е. Янча «Всесвіт, що самоорганізується» йдеться про те, що «наука, подібно багатьом іншим аспектам людського життя, виявляється порушеною метафлуктуацією, вона долає відчуженість від життя людини і вносить свій вклад в радість і сенс життя» [27; 33]. Саме самоорганізуючий «новий простір» як частинка Всесвіту, розбудова якого є необхідністю й актуальним аспектом сьогодення, з нашої точки зору, має забезпечити функціонування і розвиток трансдисциплінарної парадигми.

Цікаві ідеї, пропозиції, а також практико-орієнтовані завдання розбудови такого простору та альтернативи їх розв'язання містяться у площині наукового доробку зарубіжних і українських учених і практиків сьогодення у векторі дослідження проблеми «Розбудова єдиного відкритого інформаційного простору освіти впродовж життя» [26; 27]. У плані розвитку ідей пропонованої проблематики наукових розвідок думки збігаються десь у тій площині роздумів, яку окреслює Б. Ніколеску, стверджуючи, що «трансдисциплінарність стосується того, що відбувається між дисциплінами, між різними дисциплінами та поза всіма дисциплінами, тобто її метою є розуміння сучасного світу, одним із імперативів якого є єдність знань» [44].

Дослідниця Дж. Кляйн, президент Асоціації інтегрованих досліджень, фокусуючи своє бачення проблеми у творі «Трансдисциплінарність: спільне розв'язання проблем науки, техніки та суспільства: ефективний спосіб управління складністю», наголошує на тому, що саме трансдисциплінарне бачення наукового дослідження дає змогу підвищити власний не зреалізований людиною інтелектуальний потенціал і як наслідок його ефективність. Авторка дає відповіді на низку питань: яка наука нам потрібна сьогодні і завтра; у грі, яка не знає меж, грі, що забруднює науку, демократію та ринкову економіку, як ми можемо відрізнити справжні потреби від простих мод; як ми можемо розрізнити необхідність і фантазію, капризи; як можна відрізнити переконання від думки; що означає все це; де цивілізаційний проект; де універсальний світогляд умів, який міг би бути спроможним протидіяти глобальному охопленню ринку; де спільне, що пов'язує кожного з нас з іншим. Дж. Кляйн наводить власні роздуми й

стверджує, що потрібна наука, яка може відповідати цій потребі в універсальності, та наука, яка може відповісти на ці запитання; потрібен новий вид знань, нове усвідомлення, яке може спричинити творче знищення визначеності. У роботі йдеться про те, що старі ідеї, догми та застарілі парадигми мають бути знищені, щоб створити нові знання типу, що є більш соціально стійким, науково надійнішим, стабільнішим і перш за все краще здатним виражати потреби, цінності та мрії. Цей новий тип знань, який, у свою чергу, буде кинутий виклик ідеям, які ще мають прийти, доведе свою справжню цінність, продемонструвавши свою здатність вести діалог із цими ідеями та розвиватися разом із ними [5, с. 37;41, с. 4].

Український вчений В. Онопрієнко в праці «Від міждисциплінарності до трансдисциплінарності: нові тренди філософії науки» розповідає про співвідношення міждисциплінарності й трансдисциплінарності та їх методологічні можливості. Науковець переконує, що «концепт «досвіду трансдисциплінарності» розгортається на перехресті дисциплінарного знання і структур «життєвого світу» людини». Він також констатує той факт, що трансдисциплінарність є дослідницькою стратегією, яка перетинає дисциплінарні кордони і розвиває холістичне бачення, спеціальні прийоми наукового пізнання для розв'язання наукових проблем [22].

До того ж А. Манфред Макс-Ніф у роботі «Основи трансдисциплінарності» пов'язує трансдисциплінарність з науковою творчістю, вважаючи, що «трансдисциплінарність є результатом координації всіх ієрархічних рівнів міждисциплінарного дослідження» [43, с. 5–16]. Проте Є. Паламарчук і В. Мудраков у праці «Творчість як епістема трансдисциплінарної акмеології» характеризують специфіку феномену творчості, визначаючи її роль і місце як епістем трансдисциплінарної акмеології. Автори наголошують на тому, що «дослідження творчого характеру пізнання в контексті трансдисциплінарності є важливою і актуальною проблемою сучасної філософії», а саме акмеологія є трансдисциплінарною по суті. Дослідники аналізують акмеологію як науку, що послуговує низці дисциплін й вказують на те, що вона «постає «лідером», який згруповує та координує принципи інших дисциплін, що, в свою чергу, є прикметним для трансдисциплінарності». Вони визначають наукову творчість як епістему трансдисциплінарної акмеології, оскільки в ній розкривається діахронічність підходу при розв'язанні комплексних питань [23, с. 219, 222].

Звернувшись до наукової праці О. Заболотної «Трансдисциплінарність як стратегія практичної реалізації засад альтернативної освіти», де висвітлено особливості реалізації стратегії трансдисциплінарності в освіті й наукових дослідженнях, знаходимо результати семантичних дослідів авторки з питань розмежування понять «дисциплінарність», «мультидисциплінарність», «міждисциплінарність», «трансдисциплінарність», а також висновки щодо стратегічного значення трансдисциплінарності в укладанні курикулуму для альтернативних шкіл. Адже авторка вбачає, що «трансдисциплінарне навчання

відповідає сучасним потребам переходу від навчання до учіння, що підвищує рівень мотивації учнів і їхньої відповідальності за результати» [5, с. 38].

Дослідниця У. Кошетар у науковій статті «Трансдисциплінарність як аспект освіти інформаційного суспільства» наводить філософський аналіз сутнісних рис трансдисциплінарності як важливої складової сучасної освіти інформаційного суспільства. Досліджено цивілізаційний процес як детермінанта трансформаційних тенденцій та філософський концепт у сучасній освітній політиці. Актуалізовано необхідність розгляду ідеї трансдисциплінарності у межах філософського дискурсу [9].

Дослідницею О. Титар у роботі «Трансдисциплінарність і «суспільство знання» в розвитку сучасної національної філософії науки» наведено аналіз сучасної вітчизняної філософії науки в контексті розвитку трансдисциплінарності, встановлено значення синергетичної парадигми для сучасної філософії науки; доводиться, що неklasична філософія науки передбачає подолання дисциплінарних суперечностей шляхом діалогу й інтеграції існуючого знання; проте сучасна філософія науки застосовує низку нових методів, у тому числі рефлексію, критичне мислення, експертний діалог. Авторка зазначає, що до цього часу одним із найважливіших підходів у виокремленні етапів філософії науки й відповідних типів раціональності вважався підхід В. Стьопіна, який виділив класичний, неklasичний і постнеklasичний типи раціональності розвитку філософії. Адже дослідниця наводить аналіз сучасної вітчизняної філософії науки в контексті розвитку трансдисциплінарної й синергетичної парадигм як складових нового «суспільства знання» [31].

У праці О. Дольської «Трансдисциплінарність в контексті традиції філософського знання» у суть поняття «трансдисциплінарність» покладено принцип оцінювання «в організації режиму отримання нового знання», акцентуючи увагу на гносеологічній і екзистенціальній її характеристиках [4]. У статті «Епістемологічні основи трансдисциплінарного підходу в сучасній освіті» розкрито епістемологічність трансдисциплінарного підходу, основою якого є його «методологічна раціональність в освіті». Авторкою наголошено на ролі трансдисциплінарного характеру викладацької діяльності за умови активізації «рефлексії сучасного викладача на інтеграційну орієнтованість сучасних знань» [3].

А. Лебідь, вивчаючи напрям «Трансдисциплінарні дослідження і проблема істинності наукового знання», особливу увагу приділяє «проблемі продукування істини, яка покликана відігравати роль компонента, що пов'язує будь-який науковий формалізм через його інтерпретацію з об'єктивною дійсністю» [16]. На нашу думку, у цьому дослідженні порушено проблему організації і проведення трансдисциплінарних досліджень на засадах тісного взаємозв'язку з практикою отримання, апробації і впровадження їх результатів.

У цьому ж контексті Я. Чайка присвячує свою статтю «Трансдисциплінарність як принцип організації наукового дослідження у

вирішенні комплексних проблем» вивченню рефлексивної інтерпретації комплексних проблем на основі філософських методологічних підходів, які не вступають у суперечність із дисциплінарними вимогами конкретних наук, а доповнюють їх дисциплінарний зміст. У цій роботі наведено опис виявлення того факту, що наукова проблема для постнекласичного етапу розвитку науки виступає як комплексна й охоплює в процесі свого дослідження різні галузі знань. Авторка констатує, що оскільки розв'язання таких проблем, дослідження таких явищ й об'єктів неможливе в рамках вузької дисциплінарності, то актуальним є розв'язання таких завдань: експлікувати теоретико-методологічні засади міждисциплінарних досліджень; дослідити основні значення трансдисциплінарності; обґрунтувати модель зняття дисциплінарних обмежень рефлексивною інтерпретацією комплексної проблеми як основоположним значенням феномену «трансдисциплінарність» [32].

Т. Осборн у книжці «Поza межами: трансдисциплінарний підхід до навчання та викладання» розглядає перспективи розвитку основних галузей педагогічної освіти щодо середньої школи, у тому числі природничі науки, математику та суспільні науки, мистецтво, грамотність, англійську мову / мовні мистецтва, іноземні мови, двомовну освіту, фонди та грамотність. У праці йдеться як про теоретичні, так і практичні аспекти підготовки вчителів до створення та запровадження трансдисциплінарних підрозділів [47].

У статті П. Гальвані «Трансдисциплінарність та екологізація університетської освіти: критична практика із парадигми складності» розглянуто перспективи екологічного навчання шляхом впровадження критичної моделі, що базується на міждисциплінарній епістемології складності. За цією моделлю міждисциплінарний підхід екологізує знання, тобто ставить його в діалог із навколишнім середовищем одночасно, розглядає довкілля як основну проблему знань і навчання. Цю динаміку проілюстровано на основі попередніх результатів навчально-дослідницької програми, спрямованої на тестування трансдисциплінарної моделі в Центрі досліджень університету Аркоса в Пуерто-Валларта, Мексика. Перші результати показують, що тези студентів ліцензіатських спеціальностей у галузі права, бухгалтерського обліку, міжнародної торгівлі, комунікації та управління туризмом виходять за межі дисциплінарних технічних проблем у розв'язанні складних соціальних та екологічних проблем [36, с. 123].

У роботі Ж. Фрайсі «Матетика: трансдисциплінарна концепція навчання в цифрових мережах» подано теоретичне обґрунтування матетики мережевого навчання, яка розглядається на трансдисциплінарній основі і використовує механізми, що забезпечують учням успіх, який можна порівняти з результатами очного навчання. Автор аналізує і уточнює низку понять і принципів, які є ключовими для трансдисциплінарного розуміння природи як загальної матетики, так і матетики приватної, конкретизованої для навчання в цифрових мережах. Серед них – складність, ефективність, принципи складного мислення, технологія

людської ефективності. Основою для висновків стали результати, подані автором в докторській дисертації та отримані на вибірці 620 осіб, з яких успішно завершили навчання за дистанційною формою з оцінками мінімум 12 з 20, а також дані за новими когортами учнів чисельністю 400 осіб. У статті позначено і послідовно описано вісім взаємопов'язаних елементів, що утворюють матетику: нейропедагогіка, метапізнання/рефлексія, стилі навчання, самонавчання, мотивація, увага, ефективність, задоволення від навчання [35].

Науковцями І. Ленуар і А. Хасні у статті «Міждисциплінарність у початковій та середній школі» розглянуто три питання, які порушують дискусії про шкільну міждисциплінарність: навіщо сприяти міждисциплінарності в базовій освіті? як можна сприяти міждисциплінарній практиці в освіті? які освітні питання та проблеми, що виникають у таких практиках, і які виклики потрібно вирішити, щоб переконатися, що вони правильно застосовуються? Дослідники пропонують шість принципів, за допомогою яких можна знайти та описати те, що розуміється під шкільною міждисциплінарністю. Автори при розгляді виявляють істотними питання про використання міждисциплінарності в школі, які ведуть до постановки проблематики щодо трансдисциплінарності [42].

Українська дослідниця С. Ганаба у результатах роботи «Методологічний потенціал трансдисциплінарного підходу в організації змісту навчання» зазначає, що нині потрібно звернути увагу на необхідність осмислення хаотичного і мінливого світу з позицій цілісного підходу, виробити стратегії поведінки та життєдіяльності в ньому, відновити гармонію стосунків людини зі світом. У цьому сенсі авторка вважає, що трансдисциплінарний підхід є одним із шляхів інтеграції знань й передбачає поєднання знань у контексті проблеми з метою її розв'язання. Вона стверджує, що використання трансдисциплінарного підходу в процесі створення інтеграційної цілісності знань є необхідною умовою розвитку освіти та особистості, оскільки передбачає самовибудовування як інтелектуального її ресурс, так і саме особистості у межах цього процесу [2]. Підтримуючи цю думку, вважаємо, що нині постає питання формування й розвитку трансдисциплінарної компетентності педагогічних працівників як у системі їхньої підготовки в закладах освіти, так і у професійній діяльності задля забезпечення адаптивного й комфортного функціонування людини (особистості) в умовах трансдисциплінарного простору.

Для системи професійної (професійно-технічної) освіти цікавим матеріалом для вивчення є праця В. Мартинюк «Трансдисциплінарні властивості інноваційного мультимедіального освітнього середовища ПТНЗ», в якій авторка розглядає наукові підходи до трактування поняття «освітнє середовище» у системі професійно-технічної освіти, визначає характеристики і джерела інноваційного освітнього середовища закладів професійної (професійно-технічної) освіти, обґрунтовує актуальність створення мультимедіального виробничого середовища для закладів професійної (професійно-технічної) освіти західного регіону України, досліджує особливості мультимедіального навчально-виробничого

середовища, презентує авторський підхід до організації навчального процесу у професійному училищі – мультилінгвальне навчально-виробниче проектування, ідентифікує поняття «навчально-виробниче проектування», визначає його триєдину мету; встановлює категоріальні ознаки, обґрунтовує доцільність імплементації та визначає трансдисциплінарні характеристики мультилінгвального навчально-виробничого проектування у закладах професійної (професійно-технічної) освіти західного регіону України; описує особливості організаційного менеджменту такого типу проектування; прогнозує доцільність перспективи дослідження впливу аудиторного простору на формування трансдисциплінарного мультилінгвального навчально-виробничого середовища [17].

Аспекти трансдисциплінарності медичної освіти пропонує розглянути М. Роша в науковій праці «Трансдисциплінарний підхід та впровадження нових форм навчання професійної підготовки фахівців патологоанатомічної служби». Йдеться про запровадження трансдисциплінарного підходу в сучасній медичній освіті, де проблемно-задачним підходом до визначення змісту професійної підготовки майбутніх медиків патологоанатомічної системи передбачається розроблення системи «стрижневих завдань», що визначають основні напрями розвитку науки та техніки в профільній медичній галузі. Аналітичні пошуки свідчать про те, що з боку споживача медичних освітніх послуг формування кадрів у відповідних медичних закладах вищої освіти за умов децентралізації в межах трансдисциплінарності мають простежуватися основні тенденції розвитку сучасного інжинірингу: мультидисциплінарні, багатомасштабні (багаторівневі) та багатостадійні дослідження й інжиніринг на основі між-, мульти- і трансдисциплінарних комп'ютерних технологій; комп'ютерне проектування продукції. До того ж акцент робиться на реформуванні вищої медичної освіти України, метою якого є, крім поліпшення якості медичної допомоги та освіти, й формування висококваліфікованих та конкурентоздатних фахівців, а також зміна форм та змісту організації освітнього процесу. Адже наближення кафедр та університетських клінік до лікувальних закладів має найкращі перспективи у забезпеченні якісного освітнього процесу з використанням трансдисциплінарного підходу [29, с. 696]. На нашу думку, важливо тут і те, що як педагогіка, так і медицина апріорі мають трансдисциплінарне підґрунтя.

Дослідник С. Зелінський пропонує у статті «Організація освітнього процесу на основі трансдисциплінарного підходу» розглядати трансдисциплінарний підхід як такий, що передбачає перенесення когнітивних схем з однієї дисципліни до іншої створенням спільних досліджень у цій сфері. Причому для реалізації трансдисциплінарного підходу необхідною є вимога відкритості дисциплін для їх подальшого зв'язку. Застосування в освітньому процесі трансдисциплінарного підходу є однією з невід'ємних характеристик інженерної діяльності, яка допомагає у вирішенні здобувачами освіти комплексних професійно-орієнтованих завдань [6].

Констатуємо, що за матеріалами Доповіді «ARISE-2», яка відбулася під егідою Американської академії науки і культури (Advancing Research in Science and Engineering) у 2013 році, доказом розвитку трансдисциплінарної парадигми є факт-підтвердження проголошенням головних завдань – «здійснити в американській науці «перехід від міждисциплінарності до трансдисциплінарності» [34]. Вважаємо, що сучасна вітчизняна освіта також перебуває у тренді трансформаційних процесів й у недалекому майбутньому вже матиме власний досвід трансдисциплінарного бачення нового світового простору, який утворився на початку XXI століття й швидкоплинно розвивається. Й це має підтверджуватися певною низкою наукових досліджень.

Кафедрою теорії культури і філософії науки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 2016 році підготовлено для аспірантів філософського факультету навчально-методичний комплекс з дисципліни «Філософія трансдисциплінарних досліджень», метою створення якого є ознайомлення здобувачів вищої освіти з основними уявленнями і категоріями трансдисциплінарної філософії та навчання їх зв'язування трансдисциплінарних аспектів наукового пізнання, культури, техніки, цивілізації, тлумачення тих чи інших наукових чи культурних феноменів з позиції трансдисциплінарної філософії [21]. У цьому контексті важливість активації модернізаційних напрямів в освітньому процесі закладів освіти через розроблення певних науково-практичних і навчально-методичних матеріалів є очевидною й несе практичний потенціал у підвищенні якості вітчизняної освіти.

В українській освіті останнім часом перебуває у динамічному розвитку один із потужних напрямів трансдисциплінарної освіти – STEM-освіта.

Міністерством освіти і науки України впроваджено в практику «Методичні рекомендації щодо розвитку STEM-освіти у закладах загальної середньої та позашкільної освіти у 2019/2020 навчальному році» на виконання п. 161 Плану роботи Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» на 2019 рік (наказ ДНУ ІМЗО від 11.01.2019 № 4). В них зазначено, що «модернізація системи освіти, підвищення конкурентоспроможності економіки, інформатизація суспільства та розвиток науково-технічного прогресу визначають якісно нові підходи до організації освітнього процесу. Посилення ролі STEM-освіти зумовлюється підвищенням мотивації учнівської молоді до вивчення предметів природничо-математичного циклу й водночас високим запитом виробничої сфери на працівників, що мають компетентності для постановки і виконання завдань у сферах інженерії, медицини, екології, ІТ, фармацевтики, нанотехнологіях, авіабудуванні та інших» [18].

Автори статті «Трансдисциплінарна парадигма STEM-управління знаннями в контексті адаптивного підходу» наголошують на необхідності аналізу основних інноваційних перетворень у сучасній освіті, запропонувавши узгоджений семантично-логічний конструкт «трансдисциплінарність ↔ STEM ↔ адаптивне управління», та зазначають, що поява абсолютно нової семантичної структури

потребує наукової обізнаності, підтвердження, обґрунтування та розроблення нових рішень для здобуття знань. Вони свідчать про появу й розвиток певної «наукової аномалії» – трансдисциплінарної парадигми, яка породжує нове бачення управління знаннями в період становлення STEM-освіти – STEM-менеджмент. Автори відводять ключову роль у цьому аспекті адаптивному підходу, звертаючи увагу на те, що будь-який процес в освітньому просторі не може бути здійснений без впливу управління його системою. Адже підтверджується сенс дослідження феномену «STEM-освіта» у векторі відповідного управління знаннями STEM. Важливим у роботі є також й те, що нововведення, що виникають у контексті адаптивного підходу, формують чітке бачення трансдисциплінарної парадигми, яка впродовж багатьох років поступово інноватизується в існуючу систему освіти, маючи у підґрунті певні міждисциплінарні, інтеграційні відносини та моделі. Стаття порушує проблему необхідності розроблення нових наукових концепцій та теорій, що дадуть опис цієї парадигми у всіх її надзвичайних виливах та практичних напрямках наукового пізнання [49, с. 4].

Низка питань, які розглянуто в руслі тематики статті «STEM-підхід у контексті формування інтелектуального потенціалу України», охоплює певні аспекти проблеми розкриття основних ідей запровадження STEM-підходу в системі української освіти, де увага привертається до важливих аспектів формування інтелектуального потенціалу нашої держави. Робиться спроба встановлення взаємозв'язків ключових моментів теорії Г. Альтшуллера з розробленням STEM-ідеї [28, с.62].

У цьому сенсі STEM-ідею відображено у документі «Концепція розвитку STEM-освіти до 2027 року», що схвалений Урядом України 6 серпня 2020 року і який спрямовано на модернізацію освіти, широкомасштабне впровадження STEM на всіх складниках та рівнях освіти, встановлення партнерства з роботодавцями і науковими установами та їхнє залучення до розвитку природничо-математичної освіти. У Концепції йдеться про те, що «розвиток STEM-освіти може бути забезпечений на початковому, базовому, профільному, вищому/професійному рівнях освіти». Наголошується також, що «STEM-освіта може реалізуватися через усі види освіти – формальну, неформальну, інформальну (на онлайн-платформах, у STEM-центрах/лабораторіях, за допомогою екскурсій, турнірів, конкурсів, фестивалів, практикумів тощо)» [8].

Важливо звернути увагу на дисертаційну роботу О. Кузьменко «Теоретичні і методичні засади навчання фізики студентів технічних закладів вищої освіти на основі технологій STEM-освіти» та монографію «Теоретичні і методичні засади навчання фізики студентів технічних закладів вищої освіти в контексті розвитку STEM-освіти», де за результатами дослідження виокремлено і проаналізовано основні напрями нововведень в освітній діяльності закладів вищої освіти в контексті розвитку інновацій, зокрема STEM-освіти. Авторкою розглянуто тенденції розвитку вищої освіти в Україні в парадигмі інноваційної діяльності; з'ясовано, що розвиток інноваційності впливає на модернізацію вищої освіти,

зокрема технічної у контексті STEM-освіти. Зазначено, що модернізація вищої освіти в Україні розвиватиметься з урахуванням інновацій, зокрема STEM-технологій, що спрямовані на підвищення мотивації студентів до вивчення фізико-математичних і технічних дисциплін. Установлено, що зміна в сфері вищої освіти, зокрема технічної, з урахуванням розвитку STEM-освіти передбачає перегляд концепції підготовки фахівців у кожній конкретній галузі діяльності, тому модернізація змісту освіти потребує оновлення навчально-методичної бази (цілей, змісту, методів, форм і засобів), на основі якої в подальшому здійснюватиметься реалізація сучасних інноваційних підходів. Проаналізовано та виокремлено поняття міждисциплінарності та рівнів інтеграції наукового знання: мультидисциплінарний, трансдисциплінарний тощо [10, с. 2–4]. Слід зазначити, що в контексті дослідження О. Кузьменко звертає увагу на роздуми М. Макса-Ніфа [43], завдяки якому «сформувалося уявлення про нове поняття – «відкрита наука», яке потребує взаємозв'язку природничих та гуманітарних, фундаментальних і прикладних наук, що є предметом дослідження STEM-освіти» [10, с. 93–94]. До того ж дослідниця має певний науковий доробок з упровадження STEM-ідеї в освітній процес закладів освіти [7; 12; 13; 14; 15; 24; 25].

Нарешті, Льотною академією Національного авіаційного університету запропоновано до використання в освітній галузі України низку збірників матеріалів конференцій й семінарів щодо реалій і перспектив STEM-освіти за напрямом «Актуальні аспекти розвитку STEM-освіти у навчанні природничо-наукових дисциплін» [1], «STEM-освіта – проблеми та перспективи» [30], які містять результати теоретичних та експериментальних досліджень. Такі збірники мають щорічну періодизацію за результатами науково-практичних заходів.

Отже, аналітичний огляд джерельної бази філософських, інформаційно-довідкових, науково-педагогічних досягнень в руслі вивчення окресленої вище тематики спонукає нас до роздумів про народження, формування і розвиток трансдисциплінарної парадигми освіти зокрема та до нового сприйняття і світовідчуття сучасної реальності світовою наукою в цілому. Таким чином, аналітичні розвідки дали певні пошукові результати про те, що поряд з фундаментальними думками зарубіжних класиків трансдисциплінарного підходу існують цікаві наукові здобутки українських дослідників, які накопичують досвід й розвивають проблематику трансдисциплінарних досліджень і стратегій освіти. Тим самим, на нашу думку, прогностичний аналіз доводить, що нині модернізацію і реформування освітньої галузі доцільно здійснювати з поглядом на майбутнє, враховуючи певні концептуальні положення випереджального розвитку освіти на засадах трансдисциплінарного підходу, який у часи становлення інформаційного суспільства стирає міждисциплінарні межі, виводячи на поверхню світової наукової свідомості трансдисциплінарну парадигму існування людства в цілому і освітянської галузі зокрема.

Список використаних джерел (до частини 1)

1. **Актуальні аспекти розвитку STEM-освіти** у навчанні природничо-наукових дисциплін: зб. матер. 3-й Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Кропивницький, 14.05.–15.05.2020 р.); за заг. ред. Н. О. Гончарової, О. С. Кузьменко, В. В. Фоменка. – Кропивницький : Вид-во Льотної академії НАУ, 2020. – 236 с.
2. **Ганаба, С.** Методологічний потенціал трансдисциплінарного підходу в організації змісту навчання [Текст] / Світлана Ганаба // Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». Серія «Філософія». – Вип. 15. – 2014. – С. 62–67.
3. **Дольська, О. О.** Епістемологічні основи трансдисциплінарного підходу в сучасній освіті [Текст] / О. О. Дольська // Теорія і практика управління соціальними системами. – № 1. – 2012. – С. 16–22.
4. **Дольська, О. О.** Трансдисциплінарність в контексті традиції філософського знання [Текст] / О. О. Дольська // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т М. П. Драгоманова. Укр. АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 59 (4). – С. 313–317.
5. **Заболотна, О. А.** Трансдисциплінарність як стратегія практичної реалізації засад альтернативної освіти [Текст] / О. А. Заболотна // Наукові записки Ніжинського державного ун-ту імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки : наук. журнал. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – № 6. – С. 35–38.
6. **Зелінський, С. С.** Організація освітнього процесу на основі трансдисциплінарного підходу [Текст] / С. С. Зелінський // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Педагогічні науки». – 2013. – Вип. 4. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_4_10. – Назва з екрана (дата звернення – 20.06.2020).
7. **Концепція про «STEM-центр» академії** / укладач: О. С. Кузьменко. – Кропивницький : КЛА НАУ, 2017. – 10 с.
8. **Концепція STEM-освіти в Україні до 2027 року.** – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-uhvaliv-konceptsiyu-rozvitku-stem-osviti-do-2027-roku/>. – Назва з екрана (дата звернення – 20.08.2020).
9. **Кошетар, У. П.** Трансдисциплінарність як аспект освіти інформаційного суспільства (ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ) [Текст] / У. П. Кошетар // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. – 2018. – № 1 (27). – С. 60–63.
10. **Кузьменко, О. С.** Теоретичні і методичні засади навчання фізики студентів технічних закладів вищої освіти на основі технологій STEM-освіти: дис. ... д. пед. н.: 13.00.02 / Ольга Степанівна Кузьменко. – Кропивницький: Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка МОН України, 2019. – 622 с.

11. **Кузьменко, О. С.** Теоретичні і методичні засади навчання фізики студентів технічних закладів вищої освіти в контексті розвитку STEM-освіти : монографія / О. С. Кузьменко. – Кропивницький : КОД, 2018. – 624 с.

12. **Кузьменко, О. С.** Інноваційні засоби та форми організації навчального процесу з фізики в умовах розвитку STEM-освіти в вищих технічних навчальних закладах [Текст] / О. С. Кузьменко // Наукові записки. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти. – Кропивницький, 2017. – Вип. 12. – Ч. 2. С. 85–92.

13. **Кузьменко, О. С.** Формування STEM-компетентностей студентів під час розв'язування фізичних задач з поєднанням принципу симетрії в вищих технічних навчальних закладах [Текст] / О. С. Кузьменко // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Серія педагогічна. – Кам'янець-Подільський, 2017. – Вип. 23. – С. 20–22.

14. **Кузьменко, О. С.** STEM-модельовання фізичних явищ у процесі навчання студентів професійно-технічним дисциплінам в закладах вищої освіти [Текст] / О. С. Кузьменко // Наукові записки. Серія «Педагогічні науки». – Кропивницький, 2018. – Вип. 168. – С. 120–124.

15. **Кузьменко, О. С.** Дослідження ефективності методичної системи навчання фізики на основі STEM-технологій у технічних закладах вищої освіти [Текст] / О. С. Кузьменко // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія педагогічна. – Кам'янець-Подільський, 2018. – Вип. 24. – С. 15–18.

16. **Лебідь, А. Є.** Трансдисциплінарні дослідження і проблема істинності наукового знання [Текст] / А. Є. Лебідь. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11706.html/>. – Назва з екрана (дата звернення – 19.08.2020).

17. **Мартинюк, В. А.** Трансдисциплінарні властивості інноваційного мультимедіального освітнього середовища ПТНЗ [Текст] / В. А. Мартинюк // Наукові записки. Серія: «Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти». – 2017. – Вип. 11 (3). – Режим доступу : <https://phm.cuspu.edu.ua/ojs/index.php/NZ-PMFMTO/article/view/1216/0>. – Назва з екрана (дата звернення – 20.08.2020).

18. **Методичні рекомендації щодо розвитку STEM-освіти у закладах загальної середньої та позашкільної освіти у 2019/2020 навчальному році.** Лист ІМЗО № 22.1/10-2876 від 22.08.19 року. – Режим доступу : http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/65463/. – Назва з екрана (дата звернення – 19.08.2020).

19. **Мокий, В. С.** От дисциплинарности к трансдисциплинарности в понятиях и определениях [Текст] / В. С. Мокий, Т. А. Лукьянова // Universum: Общественные науки : электрон. научн. журн. – 2016. – № 7 (25). – Режим доступу : <http://7universum.com/ru/social/archive/item/3435/>. – Назва з екрана (дата звернення – 19.03.2020).

20. **Мокий, М. С.** Трансдисциплінарність в вищому освіті: експертні оцінки, проблеми і практичні рішення [Текст] / М. С. Мокий, В. С. Мокий // *Современные проблемы науки и образования: электрон. науч. журнал.* – 2014. – № 5. – Режим доступу : <https://www.science-education.ru/article/view?id=14526/>. – Назва з екрана (дата звернення – 29.08.2020).

21. **Навчально-методичний комплекс з дисципліни філософія** трансдисциплінарних досліджень (для аспірантів філософського факультету). – Режим доступу : <https://www.univer.kharkov.ua/docs/work/033philos-r6.pdf>. – Назва з екрана (дата звернення – 30.08.2020).

22. **Оноприенко, В. І.** Від міждисциплінарності до трансдисциплінарності: нові тренди філософії науки [Текст] / В. І. Оноприенко // *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія.* – 2016. – № 2 (24). – Режим доступу: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/article/view/12538/16980>. – Назва з екрана (дата звернення – 29.03.2020).

23. **Паламарчук, Є. В.** Творчість як епістема трансдисциплінарної акмеології [Текст] / Є. В. Паламарчук, В. В. Мудраков // *Педагогічний дискурс.* – 2012. – Вип. 11. – С. 219–223.

24. **Положення про «STEM-центр» академії** / укладач: О. С. Кузьменко. – Кропивницький: КЛА НАУ, 2017. – 10 с.

25. **Положення про науково-дослідну лабораторію «STEM-освіти та інноваційної освіти» академії** / укладач: О. С. Кузьменко. – Кропивницький : КЛА НАУ, 2017. – 9 с.

26. **Розбудова єдиного відкритого інформаційного простору освіти** впродовж життя (Forum-SOIS, 2019): зб. матер. 1-го Міжнар. наук.-практ. WEB-форуму; (м. Київ-Харків, 22–23 березня 2018 р.) ; / упор. М. Л. Ростока; за заг. ред. М. Л. Ростока, Т. С. Бондаренко, О. В. Баніт. – Кропивницький: Вид-во ЛА НАУ, 2019. – 300 с.

27. **Розбудова єдиного відкритого інформаційного простору освіти** впродовж життя (Forum-SOIS, 2020): збірник матеріалів 2-го Міжнар. наук.-практ. WEB-форуму (м. Київ-Харків, 25-27 березня 2020 р.) / упор. М. Л. Ростока; ред. кол. : М. Л. Ростока, Т. С. Бондаренко, В. Е. Луначек, О. В. Баніт, А. В. Селецький, А. Г. Гуралюк, О. А. Блажко, Т. А. Лугова. – Харків : Друкарня «Мадрид». – 2020. – Вип. 2. – 350 с.

28. **Ростока, М. Л.** STEM-підхід у контексті формування інтелектуального потенціалу України [Текст] / М. Л. Ростока // *Наукові записки Малої академії наук України. Серія «Педагогічні науки»: [зб. наук. праць].* – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2018. – № 10. – С. 60–67.

29. **Роша, Л. Г.** Трансдисциплінарний підхід та впровадження нових форм навчання професійної підготовки фахівців патологоанатомічної служби / Л. Г. Роша // *Вісник Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова*, 2018. – Т. 22, № 4. – С. 696–699.

30. **STEM-освіта – проблеми та перспективи** : матер. 3-го Міжнар. наук.-практ. сем-ру (м. Кропивницький, 24–25.10.2018). – Кропивницький : Льотна академія НАУ, 2018. – 100 с.

31. **Титар, О. В.** Трансдисциплінарність і «суспільство знання» в розвитку сучасної національної філософії науки [Текст] / О. В. Титар // Гуманітарний часопис. – 2019. – Вип. 2. – С. 13–21. – Режим доступу: <http://nti.khai.edu/ojs/index.php/gch/article/view/792>. – Назва з екрана (дата звернення – 17.08.2020).

32. **Чайка, Я. М.** Трансдисциплінарність як принцип організації наукового дослідження у вирішенні комплексних проблем [Текст] / Я. М. Чайка // Філософія, політологія. – 2011. – Вип. 102. – С. 29–32.

33. **Янч, Е.** Самоорганизующаяся Вселенная [Текст] / Е. Янч // Общественные науки и современность. – № 1. – С. 143–158. – Режим доступу : <http://www.vixri.com/d/Janch%20E.%20Samooorganizujushajasja%20vselenajaja.pdf/>. – Назва з екрана (дата звернення – 21.08.2020).

34. **Advancing Research in Science and Engineering. American Academy of Arts and Sciences.** – 2013. – Access mode : <https://www.amacad.org/project/arise-advancing-research-science-and-engineering/>. – Назва з екрана (дата звернення – 10.09.2020).

35. **Frayssinhes, Jean.** Mathetics: Transdisciplinary Concept of Learning in Digital Networks [Text]. – Access mode : <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114694/>. – Назва з екрана (дата звернення – 07.09.2020).

36. **Galvani, Patrice.** Transdisciplinarité et écologisation d'une formation universitaire: une pratique critique à partir du paradigme de la complexité [Text] / Patrice Galvani. – 2008. – Access mode : https://www.revue-ere.uqam.ca/categories/PDF/Volume7/07_Galvani_P.pdf/. – Назва з екрана (дата звернення – 19.08.2020).

37. **Gibbons, M.** Globalisation and the Preservation of University Values (Глобалізація і нематеріальне культурне насліддя – ЮНЕСКО) [Text] / M. Gibbons. – Access mode : [http://www.bth.se/exr/hss03.nsf/%28WebFiles%29/E5366FF_501835566_C1256D4300338EB4/\\$FILE/Gibbons.pdf/](http://www.bth.se/exr/hss03.nsf/%28WebFiles%29/E5366FF_501835566_C1256D4300338EB4/$FILE/Gibbons.pdf/). – Назва з екрана (дата звернення – 29.02.2020).

38. **Jantsch, E.** Inter- and Transdisciplinary University: A systems approach to Education and Innovation [Text] / Erich Jantsch // Policy Sciences. – Vol. 1. – Num. 1. – P. 403–428. [Text] / Erich Jantsch. – Access mode : – Назва з екрана (дата звернення – 18.08.2020).

39. **Jantsch, Erich.** Towards Interdisciplinarity and Transdisciplinarity in Education and Innovation [Text] / Erich Jantsch // Problems of Teaching and Research in Universities. – OECD, Paris, – P. 97–121.

40. **Judge, A.** Conference Paper. 1st World Congress of Transdisciplinarity. Union of International Associations. Available [Text] / A. Judge. – Access mode :

<http://www.uia.org/uiadocs/aadocnd4.htm/>. – Назва з екрана (дата звернення – 09.09.2020).

41. **Klein, J. Th.** Transdisciplinarity: Joint Problem Solving Among Science, Technology, and Society: an Effective Way for Managing Complexity [Text] / Julie Thompson Klein. – Birkhäuser, 2001. – 332 p. – Access mode : <https://www.springer.com/gp/book/9783764362485#>. – Назва з екрана (дата звернення – 11.09.2020).

42. **Lenoir, Yves.** Interdisciplinarity in Primary and Secondary School: Issues and Perspectives [Text] / Yves Lenoir, Abdelkrim Hasni // KEYWORDS: Interdisciplinarity, Transdisciplinarity, Primary and Secondary Education, Conceptions, Characteristics. Creative Education. – 2016. – Vol. 7. – № 16, October. – С. 2434–2458. – Access mode : <https://m.scirp.org/papers/71374>. – Назва з екрана (дата звернення – 19.08.2020).

43. **Max-Neef, Manfred A.** Foundations of transdisciplinarity [Text] / Manfred A. Max-Neef // Ecological Economics. – 2005. – № 53. – С. 5–16.

44. **Nicolescu, Basarab.** La Transdisciplinarité. Manifeste. Éditions du Rocher [Text] / Basarab Nicolescu // Transdisciplinarité: Collection. – Monaco, 2012. – Access mode : <https://basarab-nicolescu.fr/BOOKS/TDRocher.pdf/>. – Назва з екрана (дата звернення – 27.04.2020).

45. **Nicolescu, Basarab.** Transdisciplinarity – Past, Present and Future [Text] / Basarab Nicolescu // Moving Worldviews – Reshapingsciences, Policies and Practices for Endogenous Sustainable; edited by Bertus Haverkort and Coen Reijntjes. – Holland: COMPAS Editions. – 2006. – P. 142–166. – Access mode : http://basarab-nicolescu.fr/Docs_articles/Worldviews2006.htm#_ftn1. – Назва з екрана (дата звернення – 18.04.2020).

46. **Nicolescu, B.** The Transdisciplinary Evolution of Learning [Text] / Basarab Nicolescu. – Access mode : http://www.learndev.org/dl/nicolescu_f.pdf/. – Назва з екрана (дата звернення – 18.04.2020).

47. **Osborn, T.** Beyond the Boundaries: A Transdisciplinary Approach to Learning and Teaching [Text] / Terry A. Osborn. – Westport : Greenwood Publishing Group, 2003. – 174 p.

48. **Piaget, Jean.** L'épistémologie des Relations Interdisciplinaires, in Léo Apostel et al [Text] / Jean Piaget. – P. 144.

49. **Rostoka, M. L.** Transdisciplinary Paradigm the STEM-management the a Knowledge in the Context of the Adaptive Approach [Text] / M. L. Rostoka., G. S. Cherevychnyi // World Science. – Warsaw : RS Global Sp. z O.O., 2018. – Vol. 10 (38). – С. 4–9.

50. **Transdisciplinarity: Stimulating Synergies, Integrating Knowledge** Division of Philosophy and Ethics UNESCO, 1998. – P. 37–38. – [Electronic resource]. – Access mode : <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001146/114694eo.pdf/>. – Назва з екрана (дата звернення – 28.08.2020).

51. UNESCO on the World Conference on Higher Education. Higher Education in the Twenty-First Century: Vision and Action. – [Electronic resource]. – Access mode : <http://perso.club-internet.fr/nicol/ciret/english/charten.html/>. – Назва з екрана (дата звернення – 07.09.2020).

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ (ЧАСТИНА I) (аналітичний огляд)

Автор-упорядник
Годецька Т. І.,
науковий співробітник
відділу наукового інформаційно-
аналітичного супроводу освіти
ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Проаналізовано науковий доробок провідних науковців НАПН України з проблеми психології війни і миру – актуальні питання соціально-психологічної реабілітації. Визначено, що основними напрямками досліджень науковців є розроблення методологічних засад відновлення психологічного здоров'я особистості; аналіз впливу сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО; опрацювання технологій соціально-психологічної реабілітації; визначення ресурсних модусів, що підвищують ефективність реабілітаційних впливів; порівняльний аналіз системи роботи з сім'ями військовослужбовців у США, Канаді та Великій Британії як першого етапу узагальнення міжнародного досвіду; розроблення теоретичної моделі соціально-психологічного супроводу реадптації ветеранів АТО/ООС; виявлення чинників деструктивного впливу на особистість ветеранів; виявлення соціально-психологічних чинників готовності громадян до надання допомоги особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту; представлення соціально-психологічних засобів підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту; побудова соціально-психологічної моделі зміцнення громадського здоров'я; визначення психологічних особливостей з медіа тощо.

Встановлено, що зазначені вище основні напрями досліджень науковців мають практичне втілення, а отже, є перспективи щодо використання їх на практиці.

Ключові слова: психологічне здоров'я, воєнна травматизація, агресія, технології реабілітації, ресурсні модуси, медіа, воєнний конфлікт, міжнародний досвід, комплексний підхід, вертикальна і горизонтальна моделі супроводу.

Наше суспільство сьогодні, на превеликий жаль, вже 7 років поспіль потерпає від наслідків багаторічної воєнної агресії. Час від часу зростає необхідність своєчасної компетентної соціально-психологічної підтримки загалом та супроводу великої кількості людей, перш за все на сході України, які щодня потерпають від російської агресії, а також вимушені переселенці. Всі, хто перебуває в зоні конфлікту, гостро відчувають як фізичну, так і психологічну небезпеку. Знижується працездатність людини та завдається шкода психологічному здоров'ю особистості.

З метою профілактики розвитку у учасників бойових дій та членів їхніх сімей посттравматичних стресових розладів, дезадаптації конфліктів з оточуючими, зміцнення їх особистісного та соціального статусу в Україні розроблено комплекс заходів щодо психологічної допомоги і реабілітації, якими передбачено забезпечення державою соціального захисту громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей [9]. Державою здійснюється соціальний захист здобувачів освіти у випадках, визначених законодавством, надається рівний доступ до освіти особам із соціально вразливих верств населення [19], а також тим, які потребують додаткового захисту згідно із Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», мають рівне з громадянами України право на освіту [17].

Для організації надання якісної соціальної психологічної допомоги затверджено низку документів, зокрема, Закон України «Про соціальні послуги», який визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг різним категоріям населення [20], Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [21], Вимоги до суб'єктів надання послуг із психологічної реабілітації [18], Порядок проведення психологічної реабілітації [16] тощо.

Життя травмованої людини обтяжують невизначеність, розгубленість, втрата емоційної рівноваги, страх майбутнього. Усе це, а особливо невизначеність майбутнього, нестерпність і болісне переживання теперішнього стану, якраз і становить найбільший ризик, коли йдеться про негативні наслідки психотравматизації і дезадаптації. На щастя, сучасні дослідження наслідків переживання травматичних подій свідчать про те, що людина має достатньо ресурсів для успішного подолання труднощів та відновлення власного психологічного здоров'я [15].

Пропонуємо аналітичний огляд, який акумулює найкращі практики доробку науковців НАПН України для відновлення психологічного здоров'я людини.

I. ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ

У статті Л. М. Коробки «Психологічні стратегії як засоби реалізації індивідуальної і колективної адаптації до наслідків воєнного конфлікту» [11] наголошено на тому, що унаслідок воєнного конфлікту на сході країни адаптивним або дезадаптивним процесом охоплено практично всі верстви населення України. Авторка дійшла висновку, що спільнота як структурна одиниця і суспільства, і життєдіяльності особи в значущому для неї середовищі потребує особливої уваги в контексті вироблення ефективних стратегій адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту, підвищення адаптивності населення та подолання тих чи тих дезадаптивних виявів. Адже неадаптивність суб'єкта можна розглядати як загрозу соціальній безпеці суспільства.

За результатами дослідження психологічних стратегій адаптації представників різних спільнот (мешканців міських громад, волонтерів, учасників АТО, членів сімей учасників АТО, внутрішньо переміщених осіб, педагогічної спільноти) до умов і наслідків воєнного конфлікту відповідно до індивідуальних тем науковців лабораторії психології мас і спільнот виокремлено з урахуванням параметрів (консервація – трансформація; переживання – міркування – діяння) такі варіанти стратегій адаптації: консервативні переживання, консервативні міркування, консервативні діяння і трансформаційні переживання, трансформаційні міркування, трансформаційні діяння. На думку авторки, ці стратегії в сукупності утворюють дві інтегративні психологічні стратегії (метастратегії) адаптації спільноти – консервативно-рутинні і проактивно-трансформаційні. На основі узагальнення результатів теоретичного та емпіричного дослідження розроблено модель психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту, яка підтверджує, що адаптація спільноти до життя в період воєнного конфлікту відбувається неминуче під тиском об'єктивних обставин, зокрема умов і наслідків воєнного конфлікту (рис. 1.). Воєнний конфлікт справляє на життєдіяльність людей соціально-травматичний вплив, що, з одного боку, змушує відшукувати способи виживання, використовувати випробувані, стереотипні засоби, а з другого – спонукає до пошуку нових можливостей, утілення нереалізованого потенціалу та прихованих резервів, вироблення нових, трансформаційних психологічних стратегій адаптації [11].

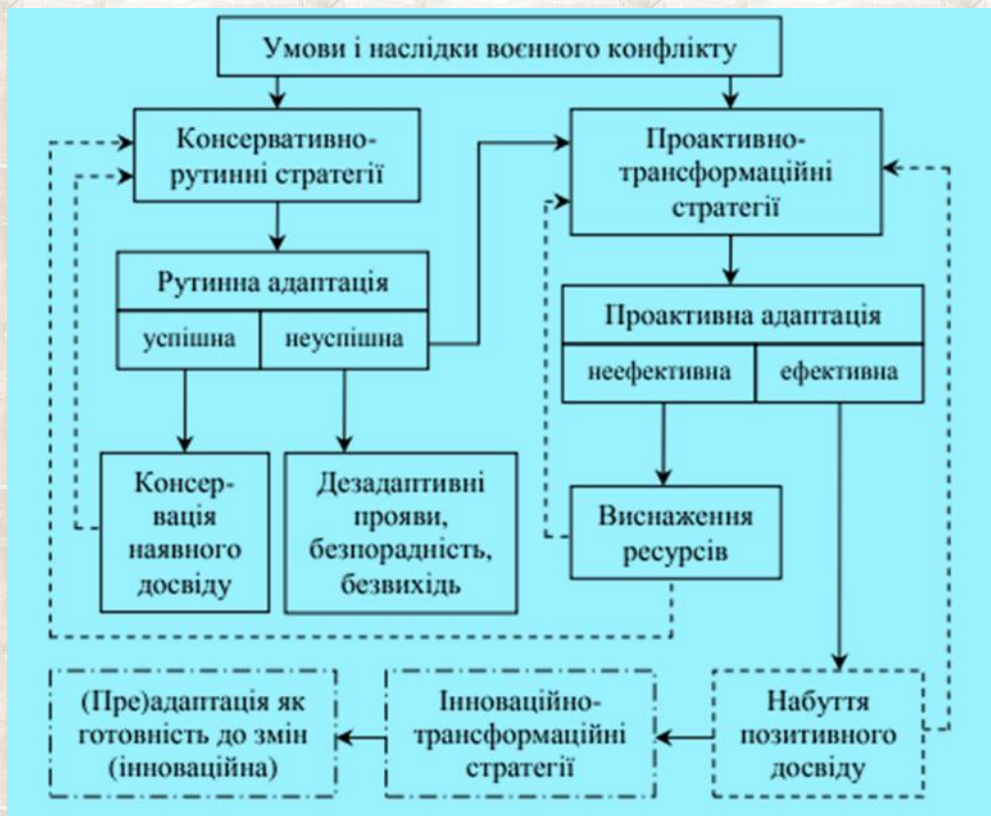

Рис. 1. Структурно-процесуальна модель психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Авторка акцентує увагу на тому, що під впливом несприятливих або змінених умов життєдіяльності (у нашому випадку це умови й наслідки воєнного конфлікту) суб'єкт адаптації робить спроби осмислити її, сконцентрувати та мобілізувати зусилля, що спонукає:

– до використання загальноприйнятих стереотипних моделей поведінки, застосування консервативно-рутинних стратегій адаптації та реалізації моделі так званої рутинної (реактивної) адаптації: успішної, у результаті якої (якщо ці спроби були успішними) відбувається консервація наявного досвіду, або неуспішної – яка може призвести до дезадаптивних виявів, безпорадності, зневіри тощо (занурення в себе, частих конфліктів) або ж змусити продовжувати адаптаційний процес, шукати нові способи розв'язання проблеми, нові стратегії;

– до активного, усвідомленого пошуку нових можливостей, утілення нереалізованого потенціалу та прихованих резервів, вибору проактивних моделей поведінки, які мають внутрішню зумовленість та виявляються в здатності протистояти зовнішнім впливам та активно впливати на них, орієнтуватися на майбутнє, тобто до вироблення проактивно-трансформаційних психологічних стратегій адаптації, у результаті яких реалізується модель так званої проактивної адаптації – ефективною або неефективною (тобто адаптація відбулася, але вона потребувала значних зусиль і призвела до виснаження ресурсів) [11].

Зазначено, що результатом реалізації ефективної проактивної адаптації є набуття позитивного досвіду, готовність до подальшого розвитку, досягнення більш високого рівня функціонування в певних сферах, спрямованість на розвиток нових сил і ресурсів адаптації. На думку науковця, можна говорити про такі зміни, коли система (особа, група, спільнота) здатна переструктуруватися, модифікуватися і коли в ній адаптація в результаті застосування проактивно-трансформаційних психологічних стратегій може виявитися неефективною, тобто адаптація відбулася, але вона потребувала значних зусиль і призвела до виснаження ресурсів. Закладено можливість переходу до вироблення інноваційно-трансформаційних стратегій. Акцентовано увагу на тому, що адаптація в результаті застосування проактивно-трансформаційних психологічних стратегій може виявитися неефективною, тобто адаптація відбулася, але вона потребувала значних зусиль і призвела до виснаження ресурсів [11].

Сформульовано висновок: за результатами дослідження можна говорити про те, що означився хоча й невпевнений, та все ж такий, що простежується, перехід від консервативно-рутинних до проактивно-трансформаційних психологічних стратегій адаптації як найбільш ефективного варіанта індивідуальної і колективної зараджувальної поведінки в різних сферах життєдіяльності. Цей процес переходу від консервативно-рутинних до проактивно-трансформаційних психологічних стратегій адаптації охоплює ще незначну частину спільноти, адже потрібні час і зусилля для усвідомлення причин подій, їхнього впливу на майбутнє, атрибуції відповідальності, а також актуалізації та активізації рефлексивних процесів як на індивідуальному, так і на колективному рівні [11].

Автором зроблено прогностичний висновок, що перспектива подальших досліджень полягає у виробленні, реалізації та підтвердженні ефективності соціально-психологічних засобів активізації колективних зусиль для підвищення адаптивності до наслідків воєнного конфлікту [11].

У дослідженні Н. Ф. Дідик «Вплив сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО» [5] наголошено, що тривання воєнних дій п'ятий рік поспіль так чи інакше відображається на психологічному стані діючих військовослужбовців та їхніх рідних і близьких. Постійне хвилювання членів сімей військовослужбовців за їхнє життя та здоров'я, постійний перезапуск стосунків між відрядженнями, адаптація до нових форм поведінки подружжя після повернення і перед відбуттям військових у зону АТО – усе це породжує серйозні виклики для сімейних стосунків у родинях військовослужбовців. Науковець наголошує, що гармонійні стосунки в сім'ї – це важливий додатковий ресурс, коли йдеться про підтримку психічного здоров'я військовослужбовців.

У роботі зазначено, що в Україні у зв'язку з воєнними подіями на сході також стрімко зростає актуальність підтримки сімей у процесі реінтеграції, реадaptaції та реабілітації військовослужбовців – учасників АТО. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 2017 р. № 528 системна оцінка потреб

сімей учасників АТО, надання соціальних послуг, супроводу, послуг із соціальної інтеграції та реінтеграції, кризового та екстреного втручання, забезпечення психологічної підтримки покладаються на місцеві центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Ці центри забезпечують виконання покладених на них місцевими програмами обов'язків. Утім, соціальні служби, підпорядковані Міністерству соціальної політики, охоплюють насамперед ветеранів. Водночас особливо гостро постає питання психосоціальної роботи із сім'ями діючих військовослужбовців. Наголошено, що така робота передбачає аналіз впливу сімейних проблем на психологічний стан військових, своєчасне виявлення та корекцію цих проблем, у тому числі під час активних бойових дій [5].

Авторка акцентує увагу на тому, що у розвинених країнах світу, зокрема в США та Канаді, діють державні програми підтримки сімей військовослужбовців на різних етапах розгортання військових підрозділів (перед розгортанням, під час розгортання та після повернення на етапі возз'єднання сім'ї). Ці програми стосуються як членів сім'ї військового, так і самого військового безпосередньо.

На основі аналізу наукових досліджень науковцем зроблено спробу з'ясувати, яке місце посідають стресори, пов'язані із сім'єю. У зв'язку із цим заслуговують на увагу результати досліджень Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України щодо особливостей негативних психічних станів у військовослужбовців (друга і третя хвилі мобілізації) внаслідок тривалої участі в бойових діях та перебування в зоні АТО, зокрема за методикою «Стрес-фактори» [5].

За цією методикою проаналізовано вплив стресогенних чинників на дві вибірки: 1) на військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях і перебували в зоні проведення АТО понад 6 місяців (22 респонденти, далі – вибірка «бійці»); 2) на військовослужбовців, які не брали участі в бойових діях, але тривалий час виконували завдання в зоні проведення АТО (54 респонденти, далі – група «учасники»). Звернуто увагу лише на вплив стресогенного чинника «стресори сімейного життя». Із 30 можливих балів для групи «бійці» сила впливу цього чинника становила 13,35 бала, для групи «учасники» – 14,82. Як бачимо, для групи учасників цей показник дещо вищий, ніж для групи бійців. Дослідники відносять вплив стресогенного чинника «стресори сімейного життя» до таких, що виражені середньою мірою. Найбільш стресогенними для всіх досліджуваних (20,6 – 22,9 бала за умови максимальних 30 балів) виявилися: «страх полону», «захоплення в полон бойових побратимів, товаришів», «події, у результаті яких постраждали честь і достоїнство», «ситуації, які загрожують життю та фізичній цілісності», «помилки командування», «поранення, контузії, каліцтва», «випадки загибелі мирних громадян, побратимів», «страхитливі картини смерті, людські втрати та муки», «побоювання, страх власної загибелі», «досвід невдалих дій», «стресори морального характеру», «контакт з великою кількістю поранених». Авторка дійшла висновку, що на основі аналізу впливу сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО виявлено:

– серед стресорів, що впливають на психологічний стан військовослужбовців, не витісняються сімейні стресори як незначущі з переліку інших. Проблема сімейних стосунків і сімейних стресорів для учасників бойових дій не втрачає своєї актуальності попри те, що захисна реакція на тлі травматичних подій часом створює ілюзію, що ці стресори стають менш важливими;

– у разі напружених стосунків «до АТО» найпоширенішими проблемами в сім'ях під час перебування військовослужбовців в АТО є: недовіра, страх зради, алкоголізація чоловіка, що виливається в телефонні конфлікти, які можуть стимулювати конфліктну, агресивну поведінку військового під час відбування ним служби, порушення наказів командирів і статутних норм, зловживання алкогольними напоями, хвилювання, сум, дезорієнтація, розпач, самоушкодження і, як крайня форма, спроби самогубства (оскільки він нічого не може зробити, аби зарадити посталій удома проблемі);

– у разі нормальних сімейних стосунків «до АТО» сім'я стає ресурсом для військового і тим чинником, який допомагає йому швидше подолати наслідки перебування в екстремальних ситуаціях;

– після повернення військовослужбовців з АТО найпоширенішими проблемами є напружені стосунки подружжя через замкненість та відчуження чоловіка або страх дружини через незвичні вияви поведінки чоловіка; холодність у стосунках між батьком і дитиною; порушення інтимних стосунків, що в сукупності породжує конфлікти і деструктивно впливає на відновлення психологічного стану військового;

– завчасне інформування військовослужбовців та членів їхніх родин про можливі зміни в стосунках і надання відповідних рекомендацій (наприклад, у форматі буклетів, інформаційних зустрічей тощо) здатні запобігти виникненню більшості проблем у родинах військовослужбовців, а своєчасне їх виявлення і корекція сприятимуть мінімізації їхнього впливу на психологічний стан військовослужбовців [5].

Зроблено прогностичний висновок щодо перспективи подальших таких досліджень: 1) обґрунтування форм взаємодії з дружинами військовослужбовців і самими військовослужбовцями для запобігання сімейним проблемам; 2) емпіричне підтвердження ефективності впливу обраних форм роботи на зменшення негативного впливу сімейних стресорів [5].

У статті В. Ю. Вінкова «Соціально-психологічні чинники готовності громадян до надання допомоги особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту» [1] подано емпіричне дослідження, яке проводилося в межах індивідуальної теми, зокрема «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі трансформації соціального капіталу», що розробляється в лабораторії психології мас і спільнот. Зазначено, що під трансформацією соціального капіталу слід розуміти процес перебудови структури соціальних зв'язків як окремої особи, так і спільноти в цілому, що допомагає їм

адаптуватися до нових соціальних умов та повернути втрачений соціальний статус у суспільстві. На думку автора, такий трансформаційний процес можна розглядати як одну із форм соціальної адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту. Трансформація сприяє якісним змінам у структурі соціального капіталу, а в контексті зазначеної проблеми – адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту [1].

Зазначено, що в цьому дослідженні увагу зосереджено на аспекті допомоги й участі в добровільних організаціях на волонтерських засадах, що є також ключовим елементом у структурі соціального капіталу. Цей аспект у своїх роботах висвітлювали також Ф. Адам і Д. Подменік. Вони розглядали такі складові соціального капіталу, як міжособова довіра, членство в добровільних організаціях, що є індикатором розвитку громадянського суспільства, та обсяг неоплачуваної роботи в таких організаціях [1].

Під час роботи автором використано кілька методик, зокрема, шкалу базових переконань (Р. Янофф-Булман), методику визначення деструктивних настановлень у міжособових стосунках і методику діагностики загальної комунікативної толерантності (В. Бойко), методику вивчення копінг-стратегій (Р. Лазарус, С. Фолкман в адаптації Т. Крюкової). Емпіричне дослідження проведено в 2017 р. на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Львівського національного університету імені Івана Франка. У ньому взяли участь студенти спеціальностей «психологія» і «військова психологія», а також клієнти громадської організації в м. Києві (усього 243 особи) [1].

Для виявлення готовності до участі у волонтерській діяльності респондентам запропоновано відповісти на питання, скільки свого часу вони могли б витратити на неоплачувану роботу на волонтерських засадах. Виявлено, що серед опитаних 54,7% не бажають витратити свій вільний час на таку роботу, готові витратити декілька годин на місяць – тільки 9,1%, один день на місяць – 17,3% і 18,9% – один день на тиждень (рис. 1.).

Рис. 1. Розподіл респондентів за готовністю витратити свій час на волонтерську діяльність (%)

Серед опитаних частка готових витратити свій час на волонтерську діяльність становила сукупно 45,3%. Було порівняно ці дві групи респондентів:

хто не готовий витратити взагалі свій час і хто готовий витратити його на волонтерську діяльність – за низкою показників (базові переконання, деструктивні постви в міжособових стосунках, комунікативна толерантність і копінг-стратегії). Для порівняльного аналізу застосовано непараметричний U-критерій Манна–Уїтні [1].

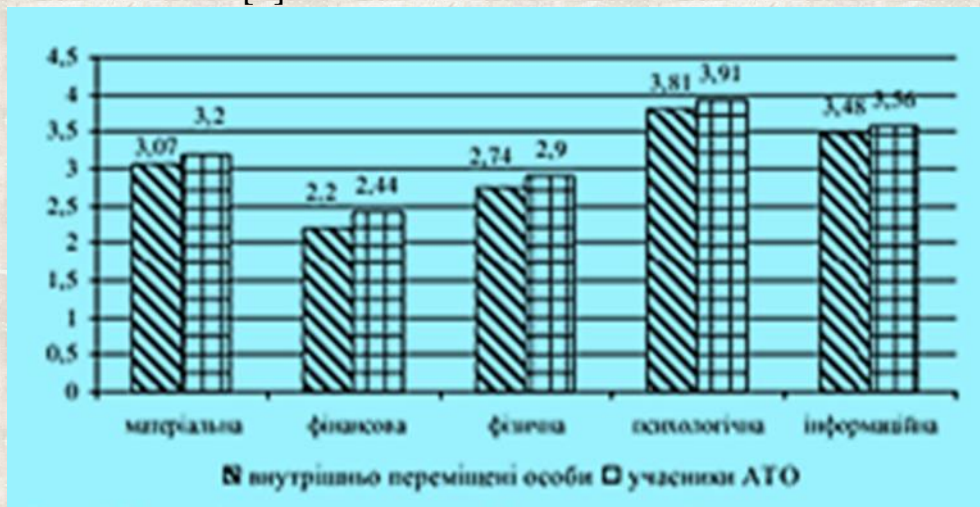

Рис. 6. Розподіл значень готовності до надання різного роду допомоги внутрішньо переміщеним особам й учасникам АТО (середні значення)

Як видно з рис. 6, найменше респонденти готові надавати фінансову і фізичну допомогу, а найбільше – психологічну. Оскільки готовність допомагати учасникам АТО значно вища, ніж готовність робити це для переселенців, то це може свідчити, на думку фахівця, про позитивне забарвлення образу військового у свідомості наших громадян [1].

Автором зроблено висновок: результати емпіричного дослідження дають підстави вважати, що готовність до участі у волонтерській діяльності властива респондентам, які не мають деструктивних постав у міжособових стосунках (завуальованої і відвертої жорстокості щодо людей, виправдуваного негативізму в судженнях і схильності робити безпідставні узагальнення щодо інших, негативного особистого досвіду спілкування з оточенням). Найменше така готовність пов'язана з нетолерантним ставленням до інших людей: саме таким опитаним притаманні прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним»; демонстрація категоричності або консерватизму в оцінках інших людей; відчуття труднощів у прощенні іншим помилок, незграбності і ненавмисно спричинених неприємностей; нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, які створюються іншими людьми. З'ясовано, що в основі готовності надавати допомогу іншим лежать стійкі переконання щодо доброти людей та прихильності навколишнього світу, що виражається в довірі до свого оточення. Для громадян, які виявляють готовність до такої участі, світ є більш зрозумілим, а події, що трапляються в їхньому житті, цілком закономірні і позбавлені випадковості. Ці люди демонструють у стосунках з іншими високий рівень

толерантності, не прагнуть домінувати у взаємодії, а намагаються приймати інших людей такими, якими вони є, навіть якщо ті створюють незручності в їхньому житті. Їм зазвичай властиве оптимістичне сприйняття свого життя, у проблемних ситуаціях вони не ігнорують труднощі, а намагаються їх осмислити і знайти відтак у них позитивні моменти, що сприяє їхньому особистісному розвитку. Визначено, що громадяни, готові до участі у волонтерській діяльності, у разі зіткнення з проблемою найчастіше віддають перевагу копінг-стратегіям планування і позитивної переоцінки. Опитані, які мають високий рівень готовності до участі у волонтерській діяльності, виявилися більш готовими до надання різного роду допомоги внутрішньо переміщеним особам, а саме фізичної та інформаційної, тоді як ті, хто менш готовий до участі в такій діяльності, мають вищу готовність передусім до надання фінансової допомоги. Автор наголошує, що завдяки виявленим соціально-психологічним чинникам полегшується завдання із залучення громадян до волонтерської діяльності та надання різного роду допомоги особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту [1].

У статті авторів Л. В. Спіциної та Г. В. Коваль «Соціально-психологічні аспекти мотивації волонтерської допомоги» [22] висвітлено результати аналізу проблематики, пов'язаної з мотиваційними аспектами волонтерства.

Наголошено, що визначення волонтерства як суспільного руху уможлиблює розуміння волонтерської спільноти як суб'єкта діяльності, адже вона посідає своє місце в соціально-психологічній таксономії серед великих організованих груп. Узагальнено два неоднорідних проблемних контексти, у межах яких усталено вибудовуються моделі вивчення та пояснення мотиваційних аспектів волонтерства, допомоги, просоціальної поведінки носіїв характеристики безкорисності. Як перший проблемний контекст означено опозицію розмежування волонтерства як систематичної, сталої суспільно корисної активності і власне допомоги як спонтанного, ситуативного акту. Зауважено, що ця опозиція поширюється і на рівень виокремлення та пояснення причин протиставлених видів допомоги. Зокрема, зазначено, що діяльність із надання допомоги мотивована переважно внутрішньоособистісними чинниками, а допомагальна поведінка натомість зумовлена частіше ситуативними та об'єктними чинниками. Як інший проблемний контекст означено опозицію альтруїзму, що є базовою моделлю для розбудови більш конкретних уявлень щодо мотиваційних чинників таких явищ, як допомагальна й просоціальна поведінка. Акцентовано увагу на недостатній розробленості власне соціально-психологічних аспектів мотивації волонтерства, які являють собою окремих, самостійний напрям цієї проблематики [22].

У роботі наголошується на необхідності розроблення трьох неоднорідних контекстів проблематики, в яких може бути означено й розкрито специфіку соціально-психологічних аспектів мотивації волонтерства. Проблематику соціальної перцепції в її конкретизації дослідженнями каузальної атрибуції визначено як перший соціально-психологічний аспект. Спроможність реципієнта

або властивих йому характеристик виступати в ролі окремого мотиваційного чинника задає межі цього аспекту. Проблематику специфіки орієнтації волонтерської роботи на іншу діяльність, що розкриває характеристику соціальності як окремого мотиваційного аспекту волонтерства, визначено як другий соціально-психологічний аспект. Проблематику спільності як характеристики зв'язку, що постає з розуміння взаємодії як самостійного мотиваційного чинника, виокремлено як третій соціально-психологічний аспект [22].

Авторами зроблено прогностичний висновок, що теоретичного аналізу потребує насамперед мотиваційний потенціал спільності як складової колективної суб'єктності. Це, власне, вимагає окремого розгляду як засад утворення спільності, так і розкриття специфіки її впливу на активність колективного суб'єкта як цілісної одиниці дії. При цьому як наявна теоретична база для просування аналізу проблематики спільності попередньо може бути використана методологічна проблема взаємозв'язку категорій «діяльність» і «спілкування» [22].

Т.М. Титаренко у дослідженні «Технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни: комплексний підхід» [23] зазначає, що в умовах багаторічної воєнної агресії дедалі більш нагальною стає потреб в розробленні комплексного підходу до підтримання, збереження й відновлення психологічного здоров'я різних верств населення. День у день зростає необхідність компетентного і своєчасного психологічного втручання у підготовку людей до численних випробувань. Суттєвою стає проблема підвищення соціально-адаптивних можливостей людини, що передбачає розроблення психологічно обґрунтованих та емпірично перевірених інтервенцій, які б відновлювали психологічне здоров'я постраждалих унаслідок тривалої травматизації та ставали на заваді подальшим ускладненням. Визначено мету статті – розроблення комплексного підходу до збереження і відновлення психологічного здоров'я особистості, що постраждала внаслідок тривалих воєнних дій. Для досягнення поставленої мети необхідно було розв'язати такі завдання: розробити теоретико-методологічні засади технологій відновлення психологічного здоров'я особистості; дослідити технології соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій та внутрішньо переміщених осіб; визначити способи мобілізації ресурсів особистості, що забезпечують ефективність соціально-психологічної реабілітації.

У дослідженні застосовано такі методи дослідження, як метод феноменологічного аналізу індивідуальних та групових консультаційних інтервенцій, методи опитування, глибинного та контекстуального інтерв'ю, кейс-стаді. Інтерпретація результатів здійснювалася за допомогою процедур нарративного і контент-аналізу та якісного аналізу творчих продуктів. У результаті дослідження готовність особистості до творчого конструювання власного життя визначено як головну умову відновлення психологічного здоров'я. Як засіб

відновлення розглянуто спрямований на активізацію життєтворення реабілітаційний процес. Показано, що ефективність відновлення забезпечується завдяки врахуванню індикаторів, критеріїв, векторів, змістових мішеней реабілітаційних інтервенцій, їх поетапній специфікації, можливостям цільового долучення спільнот до системної підтримки своїх членів, командному підході з боку спеціалістів різного профілю [23].

Дослідники порушеної проблеми акцентують увагу на тому, що визначено способи залучення проблемної молоді до відновлення (готовність орієнтуватися на позитивний досвід побратимів, підтримка ветеранської і релігійної громади) та заходи профілактики рецидивів асоціальної поведінки. Увагу зосереджено на гострому переживанні учасниками бойових дій та внутрішньо переміщеними особами втрат, а також на стані відчуження демобілізованих від суспільства, інших людей, роботи. Апробовано технології відновлення самоефективності та життєвої неперервності особистості, її конструктивного діалогу зі світом, життям, собою, сенсом. Визначено ресурсні модули, що сприяють відновленню психологічного здоров'я особистості: базовий (підвищення життєздатності особистості); інструментальний (використання мобільних застосунків як психологічного супроводу) та буферний (участь у плейбек-дійстві, що забезпечує групове відновлення) [23].

Проблема комплексного відновлювального впливу на здоров'я людини, що брала участь у воєнних конфліктах, перебуває в центрі уваги психологів країн НАТО. Кожна країна надає військовим професійну психологічну підтримку, спрямовану на раннє виявлення у них відхилень та сприяння поверненню їх до нормальної діяльності. Групи підтримки психологічного здоров'я зазвичай складаються із психіатрів, психологів, соціальних працівників, медсестер та капеланів, між якими досі не досягнуто консенсусу щодо розподілу сфер впливу. Набувають поширення заходи щодо психологічної декомпресії, спеціальні тренінги, що ставлять за мету підготувати військових до повернення додому. Як показує аналіз воєнних дій в Афганістані, найсучасніша профілактична робота передбачає посилення у військовому контексті життєстійкості, саморегулятивних навичок, самостійності, ініціативи. Серед важливих проблем нових розробок слід назвати підвищення ролі соціального лідера, що активно впливає на мотивацію, мислення та копінги комбатантів з відновленням їхнього психологічного здоров'я, технології відновлення психологічного здоров'я особистості. На основі результатів дослідження визначено, що наслідки тривалої воєнної травматизації доцільно аналізувати в повному діапазоні – від негативних (ПТСР, зниження рівня психологічного здоров'я особистості) до позитивних (посттравматичне зростання, активізація життєтворення). Негативні наслідки виявляються на соціально-психологічному рівні як зменшення схильності до співробітництва, здатності співпереживати, падіння довіри до світу; на ціннісно-смысловому рівні – як втрата здатності до пошуку нових життєвих перспектив, труднощі в осмисленні досвіду, зниження спроможності отримувати задоволення від

повсякдення; на індивідуально-психологічному рівні – як переживання розщепленості, порушення цілісності, деструктивні зміни ідентичності, послаблення потреби в самореалізації, зниження збалансованості, адаптивності [23].

Відповідно основною умовою збереження психологічного здоров'я є готовність особистості до творчого конструювання власного життя. Засобом відновлення психологічного здоров'я має стати соціально-психологічна реабілітація як комплексний процес активізації життєтворення та підвищення суб'єктивного благополуччя. Здатність особистості керувати власним життям ґрунтується на відновленні її готовності до самотрансформацій та реалізації оновлених проєктів майбутнього в сімейній, особистій, професійній сферах. Реабілітація передбачає варіативність інтервенцій з урахуванням життєвої історії особистості, її ресурсів та характеру травми, можливостей відновлення частково втрачених функцій, запобігання ускладненням. Емпірично встановлено ключові (цілісність, самореалізованість, самоврегульованість) та допоміжні індикатори психологічного здоров'я особистості. Допоміжні індикатори варто розглядати на трьох рівнях: індивідуально-психологічному (креативність, збалансованість, адаптивність), ціннісно-смісловому (пошук нових сенсів, осмислення досвіду, здатність отримувати задоволення від життя) та соціально-психологічному (схильність до співробітництва, здатність співпереживати, відповідальність перед соціумом). Критеріями відновлення психологічного здоров'я є наявні можливості досліджуваних: досягати більш високого рівня особистісної цілісності і безперервності, віри в себе, здатності самопідтримки і самопомоги; підвищувати самоефективність; посилювати потребомотиваційні, ціннісно-сміслові ресурси особистості як джерела самозмін; відновлювати конструктивні стосунки з оточенням [23].

Ефективність відновлення психологічного здоров'я забезпечується такими векторами реабілітаційної роботи, як спрямування на досягнення стійкого самоприйняття, відновлення самоефективності, здатності до ціннісно-сміслового оновлення та підвищення рівня комунікативної компетентності. Відповідно змістовими мішенями реабілітаційних впливів можна вважати активізацію готовності особистості: а) до змін у ставленні до себе, самоідентифікуванні; б) до змін у сфері значущих стосунків, освоєнні нової комунікативної території; в) до змін у сенсопородженні, наповненні власного повсякдення новими смислами, а майбутнього – новими перспективами. Науковці під час проведення досліджень дійшли висновку, що для реабілітаційної роботи неабияке значення має початкова фаза, що передбачає знайомство, поглиблення довірчих стосунків, первинну діагностику, забезпечення групи підтримки. Кожен етап реабілітації має органічно поєднувати як процедурні моменти, так і ціннісно-сміслові аспекти відновлення психологічного здоров'я [23].

Відновлення особистості на соціально-психологічному рівні передбачає дослідження можливостей спільнот (професійних, територіальних, екологічних,

політичних тощо) як ключового елемента суспільної структури. Умовами цільового долучення до спільнот є активізація їхньої діяльності, підсилення готовності до надання підтримки своїм членам, поглиблення зв'язків з іншими спільнотами. Предикторами цільового долучення особистості до спільнотного життя є її психологічна готовність до отримання підтримки з боку певних спільнот; стимулювання мотивації до індивідуального внеску в життя спільнот; підвищення відповідальності особистості за діяльність спільнот, їхнє колективне самовизначення. Отже, модель психосоціальної підтримки ґрунтується на трифазному процесі безпосередньої допомоги людині, що постраждала, опосередкованої допомоги через спільноти та підтримки спільнот. Організація системної підтримки передбачає збирання інформації; розширення простору підтримки психологічного здоров'я; покращення доступу до спільнотних форм надання допомоги; навчання фахівців-психологів, консультантів, психотерапевтів, соціальних працівників ефективних інтервенцій; просвітницьку роботу [23].

У технологіях відновлення психологічного здоров'я учасників бойових дій і внутрішньо переміщених осіб особливу увагу приділено залученню колишніх комбатантів до реабілітаційного процесу, забезпеченню відповідної організації реабілітаційних впливів на травмованих та подальшій реінтеграції їх у соціум, що передбачає для проблемної молоді входження до спільноти рівних, опрацювання рецидивів асоціальної поведінки та їх профілактику. З'ясовано умови, що утруднюють процес відновлення: неприйняття оточенням змін, які відбулися з людиною на війні, і надмірна впевненість постраждалих у спроможності подолати свої проблеми самостійно. Щоб залучити проблемну молодь до реабілітації, слід спиратися на позитивний досвід побратимів, підтримку громади, допомогу релігійних організацій та внутрішнє прагнення до благополучного життя. Комплекс технологій спрямовано на переосмислення пережитого, інтерпретацію травми як актуалізатора життєвих ресурсів, формування просоціальних моделей поведінки (працевлаштування, професійна перекваліфікація, збереження чи створення сім'ї, забезпечення власного добробуту) з їх подальшою апробацією в навколишньому середовищі, групову взаємодопомогу комбатантів та волонтерів. Профілактика рецидивів асоціальної поведінки передбачає конструктивне опанування стресових станів без вживання алкогольних напоїв чи наркотичних речовин [23].

Окрему групу досліджуваних становили військові, що служили в гарячих точках: вони відчували соціальну дезорієнтацію, порушення сприйняття світу і своєї ролі в ньому; потерпали через часткову втрату контактів, цілісності свого Я. Науковці переконані, що наслідки травмування значно знижують рівень їхньої самоефективності, необхідний для вибудовування конструктивних копінгів. Основними причинами зниження самоефективності є неочікуваність стресу, ураження ціннісної бази, використання нефункціональних ресурсів, певна «зацикленість» на втратах. Втрати, які переживають учасники бойових дій, можна поділити на три типи: фізичні (смерть друзів, тілесні ушкодження), соціальні

(втрата значущих стосунків, роботи) та психологічні (розмивання ідентичності, втрата довіри до держави, командування, втрата мотивації до перебування на війні). Найбільший вплив на зниження рівня самоефективності військового згідно з отриманими даними мають смерть друзів, порушення сну та падіння мотивації до перебування на війні. Для відновлення самоефективності науковцями розроблено індивідуальні технології прийняття втрати, локалізації причин вичерпання ресурсів особистості та медійні технології, спрямовані на опосередковану стимуляцію внутрішньої активності людини шляхом перегляду захоплювальних, мотивувальних відеосюжетів, що пропонують конструктивні сценарії розв'язання проблеми [23].

Зроблено висновок: комплексний підхід до збереження і відновлення психологічного здоров'я особистості, що постраждала внаслідок тривалих воєнних дій, передбачає роботу в трьох напрямках: 1) дослідження специфіки психологічного здоров'я особистості та особливостей його підтримки і відновлення; 2) розроблення технологій реабілітації постраждалих, зокрема учасників бойових дій і внутрішньо переміщених осіб; 3) визначення способів мобілізації ресурсів особистості, що забезпечують ефективність соціально-психологічної реабілітації [23].

Головною умовою збереження психологічного здоров'я є готовність особистості до творчого конструювання власного життя, а засобом відновлення – реабілітаційний процес, що сприяє активізації життєтворення, підвищує рівень суб'єктивного благополуччя в сімейній, особистій, професійній сферах. Ефективність відновлення забезпечується завдяки врахуванню індикаторів, критеріїв, векторів, змістових мішеней реабілітаційних інтервенцій. Не менше значення мають також поетапна специфікація реабілітаційних впливів, можливості цільового долучення спільнот до системної підтримки своїх членів, командний підхід з боку спеціалістів різного профілю. Є різні способи, щоб спонукати проблемну молодь до відновлення психологічного здоров'я: підсилення її готовності орієнтуватися на позитивний досвід побратимів, звернення за підтримкою до ветеранської громади, прийняття допомоги релігійних організацій, активізація прагнення до благополучного життя. Профілактика рецидивів асоціальної поведінки передбачає використання технологій, спрямованих на переінтерпретацію травматичного досвіду та формування просоціальних моделей поведінки. Серед причин зниження рівня психологічного здоров'я в учасників бойових дій та внутрішньо переміщених осіб – гостре переживання ними втрат, стан відчуження демобілізованих щодо суспільства, інших людей, роботи. Відповідно, на думку науковців, ефективними в цьому випадку є технології відновлення самоефективності та життєвої неперервності особистості, її конструктивного діалогу зі світом, життям, собою, сенсом. Дослідники зауважують, що відновлення психологічного здоров'я особистості передбачає залучення таких ресурсних модусів: базового (підвищення життєздатності особистості); інструментального (використання мобільних

застосунків, що частково заміщують психологічний супровід) та буферного (плейбек-дійство, що сприяє груповому відновленню) [23].

Сформульовано прогностичний висновок, що перспективи подальших досліджень – в розробленні способів та стратегій соціально-психологічного супроводу як медіатора особистісних трансформацій постраждалих від воєнних дій у період переходу до умов мирного життя. Планується дослідити типи соціально-психологічного супроводу відповідно до умов і характеру травматизації різних верств населення, виокремити ефективні стратегії сприяння конструктивним особистісним трансформаціям, що забезпечують ефективну реадaptaцію та покращення процесів життєтворення [23].

У статті І. М. Гусєва «Особливості взаємодії з медіа в процесі адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту» [4] наведено результати емпіричного дослідження, яке виявило базові психологічні особливості взаємодії спільноти з медіа. Їх можна розглядати як наявні в психологічній організації функціональні засоби використання медіа для опанування медіаконтенту, пов'язаного з воєнним конфліктом, і формування відповідного ставлення до нього.

У дослідженні застосовано такі методи дослідження, як метод факторного аналізу, метод кореляційного аналізу, метод контент-аналізу та методи статистичної перевірки значущості емпіричних даних. Виокремлено п'ять психологічних особливостей взаємодії спільноти з медіа, які мають різний рівень прояву залежно від віку, матеріального забезпечення, найбільш використовуваних медіа тощо. «Патерналістсько-негативістська» особливість взаємодії з медіа характеризується негативним ставленням до споживаного медіаконтенту і перекладанням відповідальності за нього на державу, тоді як «униклива» особливість спирається на бажання особи свідомо обмежити себе у використанні медіа, щоб уникнути натрапляння на медіаконтент, пов'язаний з воєнним конфліктом. Прояв цих особливостей здебільшого притаманний спільнотам з низьким рівнем матеріального забезпечення, які часто дивляться російське телебачення і відвідують соціальні мережі «Вконтакті» і «Однокласники». Особливості взаємодії з медіа, як «раціонально-емпатійна» і «споглядальна», характеризуються оперуванням широким масивом медіаконтенту, раціональним оцінюванням споживаної інформації або її накопиченням для формування подальшого ставлення. Такі особливості частіше виявляються в спільнотах із середнім і високим рівнем матеріального забезпечення, де провідними медіазвичками є використання інтернету для пошуку новин, соціальних мереж Facebook і Twitter, а також онлайн-перегляд телебачення. «Емоційно-інтуїтивна» особливість спирається на сталі звички використання медіа, які продукують емоційні реакції на споживаний медіаконтент у вигляді проявів жалю, співчуття, співпереживання. Ця особливість притаманна спільноті, яка використовує медіа у вигляді перегляду загальнонаціонального телебачення і не має життєвого досвіду

взаємодії з вразливими групами населення (внутрішньо переміщеними особами, учасниками бойових дій тощо) [4].

Фахівцями визначено базові вектори адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі взаємодії з медіа: продуктивний вектор, який характеризується раціональним використанням медіа та емпатійним ставленням до внутрішньо переміщених осіб, а також споглядальною позицією, що виявляється у використанні різноманітних медіа для накопичення інформації та в нейтральній оцінці медіаконтенту, що споживається; вектор адаптації з деструктивними проявами, зміст якого визначається патерналістським ставленням до медіаконтенту, його хаотичним споживанням, негативним ставленням до переселених осіб і перекладанням відповідальності на державні інституції, а також позицією уникнення, що виявляється в усвідомленому обмеженні використовуваних медіа, відсутності виразного ставлення до подій, пов'язаних із наслідками воєнного конфлікту; проміжний адаптаційний вектор, особливостями якого є емоційно-інтуїтивна позиція, що виявляється в інтуїтивному пошуку і взаємодії з медіаконтентом, а ставлення до соціально-політичних подій у країні ґрунтується на емоційних факторах (співпереживання, співчуття, жалість) [4].

Автором зроблено прогностичний висновок, що перспективи подальших досліджень – у вивченні соціально-психологічних засобів нарощування продуктивного вектора взаємодії спільноти з медіа в умовах воєнного конфлікту і знаходженні механізмів впливу на деструктивні аспекти взаємодії з медіа [4].

У дослідженні Б. П. Лазоренка «Технології реабілітації та реадaptaції вимушено переміщених осіб: досвід чернігівської школи соціально-психологічної допомоги» [14] метою дослідження було з'ясувати ефективність авторського реабілітаційного комплексу, реалізованого в рамках проєкту з реабілітації та реадaptaції вимушено переміщених осіб щодо визначення зміни показників ПТСР, адаптивності, виявлення ступеня засвоєння ними навичок само- і взаємодопомоги, змін якості їхнього життя. Для розв'язання актуальних психологічних проблем адаптації вимушено переміщених осіб лабораторією соціальної психології особистості ІСПП НАПН України спільно з кафедрою соціально-психологічної допомоги Чернігівського національного технологічного університету реалізовано спільний проєкт – Школу соціально-психологічної допомоги (далі – Школа). У її роботі, крім вимушено переміщених осіб, брали участь волонтери, ветерани АТО та члени їхніх сімей [14].

Зазначено, що проєкт базувався на теорії особистісного життєконструювання і концепції соціально-психологічної реабілітації особистості Т. Титаренко, суб'єктно-вчинковому підході В. Татенка, парадоксальній інтенції В. Франкла. У ході практичної реалізації проєкту використовувався авторський реабілітаційний комплекс, базований на інноваційній технології парадоксу, що спирається на механізм парадоксальної реакції щодо опанування особистістю психотравматичних станів [14].

Заняття Школи проводилися за навчальною програмою засвоєння авторського реабілітаційного комплексу, базованого на інноваційній технології парадоксу. Програмою також передбачалося комплексне дослідження за трьома напрямками: зміна показників ПТСР та адаптивності учасників; набуття ними навичок само- і взаємодопомоги на кінець навчання та їх сталість через три місяці після його завершення; визначення змін якості життя учасників упродовж цього часу. У кейсовому форматі досліджено досягнуті результати трьох вимушено переміщених осіб жіночої статі. Показники ПТСР та адаптивності досліджувалися відповідно до визначених методик на початку занять, після їх закінчення і через три місяці по їх завершенні. Показники засвоєння навичок само- і взаємодопомоги та показники зміни якості життя досліджувалися двічі – по закінченні занять і через три місяці після їх завершення. За результатами трьох тестувань науковцями встановлено динаміку показників посттравматичних станів та порушень адаптивності. Виявлено, що їхня динаміка зумовлена змінами особистого і соціального життя. При цьому спостерігалось стале зростання особистого адаптивного потенціалу учасниць та самооцінки якості їхнього життя. Визначено, що в ході навчання вимушено переміщені особи набули вміння трансформувати свої негативні стани в особистий досвід, опанували навички само- і взаємодопомоги, досягли позитивних змін якості свого життя (як на кінець навчання, так і через три місяці після його завершення). Сформульовано висновок, що за результатами емпіричного дослідження кейсів вимушено переміщених осіб, які брали участь у заняттях Школи, визначено ефективність застосування технології парадоксу в комплексі реінтеграційних та реабілітаційних технологій щодо зменшення проявів у них симптомів ПТСР, підвищення їхньої адаптивності. Виявлено також динаміку симптомів ПТСР, пов'язану із впливом зовнішніх несприятливих життєвих ситуацій. Зазначено, що в цілому вимушено переміщені особи опанували навички само- і взаємодопомоги, завдяки чому тепер здатні протистояти несприятливим зовнішнім впливам. Емпірично підтверджено стале зростання їхнього особистого адаптивного потенціалу, покращення, за їхніми самооцінками, якості сімейно-родинного життя та взаємодії із зовнішнім соціальним оточенням як після закінчення занять, так і протягом трьох місяців по їх завершенні. Науковцем також зазначено, що з огляду на результати дослідження виокремлено три основні сфери закріплення та подальшого практикування набутих адаптивних форм поведінки вимушено переміщених осіб у процесі навчання та після завершення навчального курсу: 1) сферу сімейно-родинного спілкування; 2) сферу взаємодопомоги в спільноті рівних та в громадських організаціях, що об'єднують вимушено переміщених осіб; 3) сферу соціальної самореалізації вимушено переміщених осіб за місцем працевлаштування та в громадській діяльності [14].

Фахівці дійшли висновку, що спілкування з вимушено переміщеними особами та іншими учасниками Школи засвідчило необхідність розроблення більш ефективних засобів соціально-психологічного супроводу вимушено

переміщених осіб в умовах «гібридного» миру. Запропонований автором дослідницький комплекс має практичне значення для дослідження ефективності реабілітаційних і реадaptaційних програм відновлення психологічного здоров'я вразливих груп населення в умовах воєнних дій. Оригінальним у статті, автор вбачає, є дослідження ефективності розробленого реабілітаційного комплексу, зокрема технології парадоксу, застосування комплексу діагностичних методик із залученням авторського опитувальника самооцінки досліджуваними змін якості свого життя [14].

Автором зроблено прогностичний висновок щодо необхідності розроблення проєктів соціально-психологічного супроводу вимушено переміщених осіб щодо вдосконалення їхньої адаптивної поведінки в умовах «гібридного» миру.

У статті В. І. Вус «Терапевтичний потенціал малих груп у збереженні психічного здоров'я учасників бойових дій на сході України: аксіологічний підхід» [2] наголошено, що актуальність дослідження зумовлена гострою потребою у підвищенні ефективності соціально-психологічної реабілітації постраждалих від воєнного конфлікту, особливо в умовах досить високого рівня недовіри суспільства до урядових та громадських ініціатив. Автором визначено мету статті, яка полягає у визначенні соціально-психологічних (групових, сімейних) ресурсів збереження психічного здоров'я учасників бойових дій та їхніх родин. Організація емпіричного дослідження в методологічному плані здійснювалася за двома напрямками: визначення «терапевтичного потенціалу» та ролі членів малих груп – родин – у процесі реабілітації; визначення аксіологічних «маркерів» підвищення ефективності реабілітаційних програм та програм особистісного розвитку.

Науковцем визначено специфіку аксіосфери учасників бойових дій – протиставлення «мирному» суспільству як пошук нових значень, нових форм реалізації соціальної діяльності, як специфічно яскраве емоційне сприйняття життєвої діяльності, життєвих подій. Автором запропоновано тривимірну модель ціннісно-смыслового сприйняття соціальних реалій учасниками бойових дій:

емоційний рівень:

– високий рівень емоційного схвалення воєнних дій, військового способу життя;

– неоднозначне емоційне ставлення до цивільних, мирних реалій;

– спрямованість на отримання задоволення, поглиблення емоційного сприйняття різних аспектів життя;

– специфічно яскраве, емоційне сприйняття життєвої діяльності, життєвих подій;

когнітивний рівень:

– перегляд та переосмислення учасниками бойових дій норм поведінки, соціальних ролей, стратегій соціальної комунікації;

– прагнення комбатантів створити альтернативну реальність: віртуальне співтовариство «побратимів», гуртування у формальні громадські об'єднання,

протиставлення «мирному» суспільству, привернення уваги суспільства до власних потреб, бажання повернутися до військової спільноти;

конативний рівень:

– актуалізація власних особистих навичок і здібностей, розвиток власних особистих функціональних можливостей;

– прагнення досягти динамічної рівноваги в системі особистих відносин із цивільним соціальним середовищем [2].

Зроблено висновки, що можна рекомендувати такі напрями психологічного супроводу сімей постраждалих військовослужбовців: групові консультації для дружин з метою формування усвідомленості зв'язків «особистість – ситуація – проблема», забезпечення емоційної підтримки з боку оточення, формування більш сприятливої самооцінки власних можливостей, усвідомлення нового емоційного досвіду; групові сімейні консультації (з обов'язковою присутністю, за можливості, постраждалих чоловіків) для взаємоактуалізації адаптивних можливостей подружжя, формування системи ефективної саморегуляції в стресових ситуаціях, переживання нового соціального досвіду [2].

Виявлено чинники, що сприяють підвищенню рівня адаптивного потенціалу дружин постраждалих військовослужбовців: високий рівень сімейної ідентичності, високий рівень стресостійкості, відсутність когнітивного дисонансу в системі «Я – соціальна роль», зосередження психічних ресурсних можливостей на досягненні найближчих цілей життєдіяльності, актуалізація змішаних комплексів адаптивних механізмів. Автором звернуто також увагу на чинники, що знижують рівень адаптивного потенціалу, зумовлюють прояви апатії та виснаження: розбіжність ціннісних орієнтацій особистості та соціуму, наявність когнітивного дисонансу в системі «Я – Інші», фрустрація потреби в самоактуалізації, спрямованість на цінності індивідуалізації (девіантна неконформістська адаптація).

Серед напрямів розроблення аксіологічних засад реабілітаційних програм для військових – учасників бойових дій, на думку автора, перспективним є розгляд таких аспектів:

– долання «опозиційності» (що є особливістю аксіосфери учасників бойових дій) до «мирного» суспільства; активний пошук нових форм здійснення соціальної активності; підвищення рівня «яскравості» емоційного сприймання життєвих подій;

– підвищення рівня культури перцепції соціальної взаємодії, оскільки якість сімейних стосунків та батьківські цінності є механізмами абілітації військових – учасників бойових дій;

– об'єднання учасників на основі спільних цінностей, що, безперечно, буде мати значний терапевтичний ефект; їх гуртування за аксіологічними позиціями, що дасть змогу суттєво підвищити ефективність реабілітаційних впливів [2].

У дослідженні Б. П. Лазоренка та К. О. Кальницької «Теоретична модель соціально-психологічного супроводу реадaptaції ветеранів антитерористичної

операції / операції об'єднаних сил в умовах гібридних війни і миру» [13] наголошено, що в умовах гібридних війни і миру, агресії Російської держави проти України ускладнюється завдання реадаптації ветеранів до життя в сучасному українському суспільстві. Після активної участі у воєнних діях значна частина ветеранів відновились й активно долучилася до розбудови українського громадянського суспільства. Проте в умовах гібридної війни мир також набуває гібридного характеру. Науковці наголошують, що, на жаль, деструктивні чинники гібридних війни і миру справляють свій ретравматичний вплив на відновлення психічного здоров'я певної частини ветеранів. Зважаючи на це, слід наголосити на необхідності подальшого вдосконалення системи соціально-психологічного супроводу реадаптації (далі – СПСР) ветеранів в Україні. До зовнішніх соціальних чинників деструктивного впливу на особистість ветеранів віднесено тривання обстрілів і загибель українських військовослужбовців та мирного населення на сході країни, проросійські настрої певної частини українських громадян. Що ж до психологічних чинників, то звернуто увагу на внутрішній конфлікт субособистостей «ворога» і «захисника», зумовлені ним неадекватні негативні проєкції на оточення і відповідні поведінкові реакції. З'ясовано мотиви участі ветеранів у проєкті СПСР: навчитися надавати психологічну допомогу своїм побратимам; зміцнити власну психіку; покращити взаєморозуміння в родині, а також бути здатним адекватно сприймати реалії гібридних війни і миру в сучасній Україні, забезпечувати достойний рівень життя для своєї сім'ї і країни [13].

Дослідниками розроблено теоретичну модель соціально-психологічного супроводу реадаптації ветеранів, яка враховує специфіку їхньої реадаптації до життя в умовах гібридних війни і миру (рис. 1). За допомогою методик визначення посттравматичних станів та адаптивності у форматі «case study» ними представлено їх динаміку у двох ветеранів після завершення ними реабілітаційного етапу відновлення та виокремлено чинники ретравматичного впливу на їх особистість в умовах гібридних війни і миру.

Рис. 1. Теоретична модель соціально-психологічного супроводу реадaptaції ветеранів АТО/ООС

Науковцями показано доцільність використання принципів командотворення і технології взаємодії «рівний – рівному» для успішного виконання спільних завдань покращення якості життя і досягнення психологічного благополуччя. Виокремлено центральний елемент моделі та його функціональні підрозділи, основні ресурсні структури забезпечення її провідних цілей – мережу громадських і державних організацій, які працюють у сфері медичної, соціальної та психологічної підтримки ветеранів. Як центральний елемент моделі СПСР ветеранів визначено об'єднання безпосередніх користувачів супроводу – ветеранів та членів їхніх сімей, усіх близьких і фахівців, які мають досвід психологічної реабілітації, соціальної роботи та юридичного супроводу реадaptантів. Його функціональні завдання реалізують підрозділи: реабілітаційно-профілактичної роботи, соціальної та професійної реадaptaції, науково-дослідний та інформаційний. Провідним серед них є підрозділ реабілітаційно-профілактичної роботи, завдання якого – здійснювати системну реабілітацію ветеранів та дбати про відновлення їхнього психологічного благополуччя після рецидивів посттравматичних станів та ретравматизації, забезпечувати профілактику негативних явищ, убезпечувати від залежностей, сімейно-родинних розладів і суїцидальної поведінки. Важливими елементами теоретичної моделі СПСР є також структури її ресурсної мережі: регіональні громадські і державні організації з надання користувачам СПСР медичної, соціальної, юридичної, інформаційної та іншої необхідної допомоги [13].

Автором зроблено прогностичний висновок щодо вивчення чинників забезпечення ефективності програм та проєктів СПСР ветеранів, умов і засобів розвитку мережі відповідних центрів у всіх регіонах України.

У статті Ю. Д. Гундертайло «Організація соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб» [3] наголошено, що проблема соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб (ВПО), яка набула актуальності в українському суспільстві з початком воєнних дій на сході країни, висвітлюється під кутом зору відновлення психічного здоров'я та психосоціальної підтримки. Автором визначено мету статті, яка полягає у визначенні основних рівнів організації соціально-психологічного супроводу ВПО. Дослідники зауважують, що попри зміни в соціально-політичній ситуації питання інтеграції ВПО в територіальні громади не втрачає своєї актуальності, оскільки лише 22% ВПО повідомили про свій намір повернутися після закінчення конфлікту в містя свого проживання до переміщення. На цей час «... ВПО й досі мають більш сильне почуття належності до громади у своєму колишньому місці проживання, ніж до громади в нинішньому місці проживання. Загалом про «дуже сильне» або «сильне» почуття належності до громади в попередньому місці проживання повідомив 41% ВПО, у порівнянні з 28% – до громади в нинішньому

місці проживання...». Отже, на думку науковця, проблематика соціально-психологічного супроводу ВПО на новому місці проживання потребує пильної уваги спільноти психологів [3].

У контексті допомоги ВПО, на думку автора, у світі здебільшого використовують поняття «Mental health and psychosocial support» (МНПСС) – психічне здоров'я та психосоціальна підтримка. Під МНПСС треба розуміти будь-яку підтримку, що сприяє психічному здоров'ю та психосоціальному благополуччю людей. Ідеться як про лікування ПТСР, так і про використання ресурсів громади для відновлення відчуття благополуччя. Якщо раніше основні зусилля гуманітарної допомоги в кризових ситуаціях були зосереджені на задоволенні базових потреб (забезпечення водою, їжею і т. ін.), то останні тенденції полягають у включенні МНПСС у стандартні підходи до розроблення і реалізації гуманітарної допомоги в кризових ситуаціях як на національному рівні, так і в міжнародних організаціях. Зазначено, що цього року відбулася перша міжнародна конференція з цих питань (The First International Conference on Mental Health and Psychosocial Support in Crisis Situations held in the Netherlands, October 2019), на якій було поінформовано, що лише 0,14% загальносвітового бюджету на розвиток спрямовується на психосоціальну підтримку, тобто поки що дуже незначна частка осіб, які постраждали, може отримати необхідні послуги щодо підтримання психічного здоров'я [3].

В Україні, наголошує автор, перше національне репрезентативне дослідження психічного здоров'я дорослих ВПО проведено у 2016 р. Виявлено, що поширеність ПТСР у цьому середовищі – 32% (22% серед чоловіків і 36% – серед жінок), депресії – 22% (відповідно 16% і 25%), тривоги – 17% (13% і 20%); також було зафіксовано високий рівень супутніх захворювань. Таким чином, можливості ВПО отримати психосоціальну підтримку, на думку автора, поки що не особливо великі у зв'язку з браком як відповідних інституцій, так і інших ресурсів. Науковцями визначено основні умови, які забезпечують довготривалу реформу служби охорони психічного здоров'я громадян, а саме: довгострокове планування реформи системи охорони психічного здоров'я в державі, охоплення широкого кола проблем психічного здоров'я, активна участь уряду, координація роботи різних агентств. Водночас ці процеси потребують енергійної підтримки місцевих спеціалістів, які вже підвищили свою кваліфікацію та підтримали реформу. Важливими є також демонстраційні проекти й широке коло громадської дієвої підтримки. Саме розвинуті служби охорони психічного здоров'я можуть стати базою для реалізації соціально-психологічного супроводу ВПО [3].

Автором сформульовано висновок, що соціально-психологічний супровід ВПО – це комплекс специфічних довготривалих і системних заходів щодо психологічної підтримки внутрішньо переміщених осіб та соціального сприяння їх інтеграції у місцеві громади в умовах переходу суспільства від війни до миру. Головною умовою ефективної підтримки таких осіб є створення сприятливого для них соціально-психологічного середовища на рівні держави, яке має сформувати

«friendly» простір для ефективного життєконструювання та самореалізації ВПО. У довгостроковій перспективі, на думку науковця, можна сподіватися на суттєве покращення системи охорони психічного здоров'я, яка має стати інституційним підґрунтям для продуктивного соціально-психологічного супроводу ВПО [3].

Соціально-психологічний супровід внутрішньо переміщених осіб, на думку дослідників, слід організовувати на трьох рівнях, які послідовно і комплексно могли б забезпечити ефективний процес інтеграції ВПО в місцеві громади, створити доброзичливий простір для місцевих ініціатив, підвищити резильєнтність на рівні держави. Макрорівень пов'язаний з виробленням стратегії і тактики державної соціальної політики щодо ВПО та формуванням інформаційної політики. Мезорівень передбачає підтримку громад, що прийняли ВПО, зокрема реалізацію навчальних та відновлювальних програм для спеціалістів, які взаємодіють з ВПО. Мікрорівень стосується створення програм соціально-психологічного супроводу ВПО на базі організацій місцевого рівня, що враховують як особливості спільноти ВПО, так і регіональну специфіку. З огляду на завдання соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб визначено критерії оцінювання програм для ВПО: формування навичок соціально-економічної самостійності, реалізація принципів травмоцутливості і гендерної чутливості, врахування специфічних потреб цільової групи, сприяння особистісному розвитку, розвінчування стереотипів самосприйняття та сприйняття [3].

Зроблено прогностичний висновок, що проведення моніторингу регіональних програм для ВПО за певними критеріями, упровадження їх у практику роботи державних установ та громадських організацій є перспективним напрямом досліджень. Планується також розроблення та апробація місцевих програм соціально-психологічного супроводу ВПО спільно з партнерами.

У дослідженні В. М. Духневича «Психологічні наслідки воєнного конфлікту на сході: теоретичний аналіз явищ політико-правової сфери» [7] проведено аналіз негативних психологічних наслідків у політико-правовій сфері, що супроводжують воєнний конфлікт на сході України. Схарактеризовано загальну картину суспільно-політичної дійсності в країні напередодні і на початку воєнного конфлікту. Визначено, що такі негативні психологічні наслідки можуть бути зумовлені порушеннями ефективною чи оптимальною взаємодією громадян між собою або громадян з органами влади.

В нашому аналітичному огляді більш детально зосереджено увагу на соціально-психологічних аспектах.

Науковець вважає, що найбільш дотичною до сучасної ситуації є, очевидно, проблематика, пов'язана з реабілітацією військовослужбовців, які повернулися з війни в Афганістані; проблематика допомоги військовим і цивільним, що так чи інакше мали стосунок до так званих чеченських війн. І цілком природно, що нині науковці та практики приділяють значну увагу дослідженню проблем соціально-психологічної реабілітації наших бійців, які повертаються з АТО до мирного

життя, розробленню рекомендацій та програм супроводу для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб і всіх, хто зазнав стресогенного впливу тих чи тих негативних чинників [7].

Автор акцентує увагу на результатах дослідження А. Маклакового з колегами. Аналізуючи психологічні наслідки воєнних конфліктів, науковці взазначають, що в середині 1970-х років американське суспільство зіткнулося з проблемами, породженими дезадаптивною поведінкою ветеранів в'єтнамської війни: у 25% тих, хто воював у В'єтнамі і не має каліцтва, розвивалися різноманітні негативні психологічні наслідки; 42%, що мали поранення та каліцтва, страждали на PTSD (посттравматичний стресовий синдром); від 54 до 108 тисяч ветеранів у різний час наклали на себе руки; а від 35 до 45 тисяч ведуть усамітнений спосіб життя, майже не спілкуючись із зовнішнім світом; вдаються до різних актів насильства. Було показано, що проблеми в'єтнамських та афганських військових є схожими. Серед інших психічних і психологічних розладів спостерігаються часткова деперсоналізація та соціальна дезадаптація. Загалом для військових, що побували в зоні бойових дій, характерні порушення регуляції поведінки, а також морально-етичної та когнітивної сфер. Науковці зауважують, що такі порушення характерні не тільки для ветеранів бойових дій, а й для осіб, які пережили різні катастрофи, аварії та стихійні лиха, а також брали участь у ліквідації наслідків таких катастроф. Особливістю цього явища є те, що воно не тільки не зникає з часом, а й може ставати більш вираженим, а також проявлятися раптово на тлі загального благополуччя [7].

Узагальнення численних публікацій з цієї проблематики дає підстави авторові стверджувати, що в учасників бойових дій після повернення додому з'являються гнітючі почуття непотрібності, провини, напади агресії і т. ін. Це запускає різноманітні руйнівні сценарії – алкоголізм, наркоманію, суїцидальні наміри.

Автор також акцентує увагу на результатах досліджень учених Н. Тарабріної з колегами, які встановили, що після звільнення в запас військові, що служили в зоні бойових дій, часто переживають так звану кризу ідентичності – втрату цілісності та віри у своє соціальне призначення. Це виражається в порушенні здатності оптимально виявляти себе в складних соціальних взаємодіях, де, власне, і відбувається самореалізація особистості. Такі люди втрачають інтерес до громадського життя, знижується їхня активність у розв'язанні життєво важливих проблем. Спостерігається також втрата здатності співпереживати і потреби в душевній близькості з іншими людьми [7].

Проведений аналіз основних здобутків вітчизняних і зарубіжних науковців показав, що психологічних розробок щодо політико-правової проблематики, пов'язаної з воєнними діями, так би мовити, «у чистому вигляді» немає. З наявних наукових і практичних досліджень можна виокремити ті психологічні політико-правові аспекти, що становлять для нас інтерес [7].

Автор переконаний, що з огляду на результати наукових розвідок є підстави говорити про можливість розгляду природи негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері з акцентом на соціально-психологічних та політико-правових аспектах. Науковець зазначає, що одним із психологічних механізмів, покладених в основу створення самопроголошених ЛДНР, було руйнування української та загальноукраїнської ідентичностей за рахунок створення і використання різноманітних міфів та нищення відчуття безпеки громадян. Здійснено систематизацію і групування негативних психологічних наслідків у соціально-психологічному та політико-правовому аспектах. У межах першого аспекту виділено такі групи негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в умовах воєнної агресії Росії: 1) руйнування єдності громадянського суспільства; 2) наростання незадоволеності діяльністю влади; 3) порушення процесу політико-правової ідентифікації; 4) посилення піддатливості маніпулятивним інформаційним впливам; 5) поширення неконструктивних патернів поведінки; 6) зневіра в майбутньому України. Політико-правовий аспект розглянуто через психологічну інтерпретацію таких явищ, як радикалізація свідомості, сепаратизм, колабораціонізм, екстремізм, мілітаризація свідомості, аномія, дераціоналізація (ірраціоналізація) свідомості, знецінення життя та людської гідності; участь у блокуванні інфраструктурних об'єктів, залучення військових та колишніх учасників АТО до різноманітних політико-правових акцій, «військовий туризм», аватаризм; формування різних форм порушень правосвідомості; криміналізація побутових конфліктів; соціальне утриманство, перекладання відповідальності за актуальну політико-правову ситуацію лише на політиків; загострення націоналістичних настановлень та зменшення толерантності до людей інших національностей, негативна стереотипізація щодо окремих соціальних груп, поляризація уявлень персон та окремих соціальних груп, ухиляння представників інституціональних суб'єктів від взяття на себе відповідальності за долю країни чи її громадян; формування образу ворога (звичка шукати ворогів, ділити людей на своїх і чужих), що, очевидно, буде визначати особливості соціального життя в Україні протягом найближчих десятиліть тощо [7].

Сформульовано висновок, що зміст та специфіка виявів цих явищ ще потребує уточнення, аби в подальшому запропонувати ефективні рекомендації чи програми супроводу відповідно до того чи того змістового вияву таких явищ. Водночас автор акцентує увагу на тому, що запропоновані переліки можуть і повинні бути доповнені з урахуванням результатів тих розвідок і рефлексій, які проводять науковці та практики, зокрема дослідницький колектив лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Крім цього, науковець вважає, що сьогодні в українському законодавстві немає поняття «колабораціонізм» (добровільне або вимушене співробітництво громадян країни з окупаційною адміністрацією). І російська влада намагається

цим маніпулювати, переконуючи жителів анексованого Криму й ОРДЛО в тому, що в очах української влади всі, хто залишився на окупованих територіях, – «зрадники». Правники ще дадуть відповідні фахові оцінки діям наших співвітчизників на окупованих територіях, проте вже зараз можна спрогнозувати, що всі цивільні чиновники самопроголошених «ЛНР» і «ДНР» отримають широку амністію. Тож постає завдання розроблення психологічних програм «примирення», супроводу реінтеграції тих, хто лишився на територіях ОРДЛО, в український суспільно-політичний простір [7].

Автором також зроблено прогностичний висновок: зважаючи на відмінності в самоідентифікуванні громадян, можна припустити, що потребує свого розроблення й ідея громадянської солідарності, здатна інтегрувати людей з різними ідентичностями для побудови та реалізації програм спільного майбутнього.

В. М. Духневич у дослідженні «Сепаратисти чи українці? шлях до згоди» [8] зазначає, що у воєнний конфлікт втягуються не лише ті, хто перебуває в зоні бойових дій чи тримає зброю в руках, а й мирні громадяни, які відчувають на собі прямий чи опосередкований вплив цих воєнних дій.

На думку автора, якою б не була мотивація участі громадян України в збройному конфлікті, і не важливо, по який бік від лінії розмежування, можна стверджувати тільки одне: участь у воєнних діях впливає не лише на психічні та психологічні стани самої людини, а й поширюється на стратегії її взаємодії з іншими людьми та державними й суспільними інституціями, викривлює уявлення про ефективні дії в проблемних ситуаціях у політико-правовій сфері, спричинює радикалізацію свідомості. Найбільш яскраво залученість простих громадян у переживання ситуації воєнного конфлікту ілюструють поширені сьогодні оцінки та мовні кліше «сепаратист», «укроп», «націоналіст», «вата», «фашист», «бандюки» тощо. Саме на основі цих смислів часто вибудовується розуміння воєнного конфлікту та його перебігу тими, хто взяв у руки зброю і, що ще більше насторожує, пересічними громадянами. Використання таких мовних зворотів і штампів породжує цілий комплекс ставлень-стосунків-відносин, які обов'язково слід вивчати і враховувати під час розроблення відповідних програм психологічного супроводу, реадптації та реінтеграції учасників бойових дій у мирний простір життєдіяльності суспільства. Очевидно, такі програми мають розроблятися і для тих, хто залишився за лінією розмежування, враховувати завдання реадптації тих, хто в результаті воєнних дій втратив близьких або з ідеологічних, фінансових чи інших міркувань підтримував сепаратистські рухи на Донбасі. Смысл таких програм – сприяти руйнуванню настановлень типу «вороги» і «противники», створювати базис та можливості для виникнення діалогу [8].

Визначено мету статті: презентувати найбільш і найменш конфліктні аспекти трансформацій загальноукраїнської ідентичності громадян країни, що перебувають з різних сторін від лінії розмежування, та запропонувати розробки,

які могли б бути включені в програми психологічного забезпечення процесів реінтеграції мешканців Донбасу в український соціокультурний простір.

Результати проведених аналітичних узагальнень дали змогу науковцеві в першому наближенні запропонувати модель пошуку злагоди та порозуміння між громадянами підконтрольних і тимчасово окупованих територій. Перший крок – це формування спільного образу ситуації. Для досягнення цієї мети можна використати такий алгоритм: 1) поставити питання до ситуації; 2) дати перелік характеристик ситуації, що склалася; 3) визначити, які з характеристик є ключовими; 4) з'ясувати, що в цих характеристиках є спільного, а що – унікального для представників підконтрольних та окупованих територій; зробити акцент на тому, що об'єднує; 5) розкрити, що в ситуації, яка склалася, обмежує, не дозволяє організувати ефективний діалог представників підконтрольних та окупованих територій; 6) сформулювати, що в актуальній ситуації сприяє діалогу представників підконтрольних та окупованих територій, що створює можливості для такого діалогу і як саме і т. ін. Результатом має стати образ ситуації, спільний для мешканців підконтрольних та окупованих територій.

Другий крок – необхідно визначити всі можливі ресурси, які дали б змогу налагодити взаємодію та забезпечити ефективний діалог громадян, що нині перебувають з різних сторін від лінії розмежування. Результатом має стати створення оптимальної моделі взаємодії та реінтеграції тимчасово окупованих територій в український соціокультурний та політико-економічний і правовий простір. Завдання такої моделі – дати відповідь на питання «як повинно бути».

Третій крок – мають бути напрацьовані ресурси та засоби впровадження запропонованої моделі. Ще одним результатом може стати перелік ризиків упровадження запропонованої оптимальної моделі взаємодії та система важелів протидії таким ризикам [8].

Фахівець вважає, що не менш важливо також розробити критерії оцінки справедливості прийнятих рішень у тих чи тих проблемних ситуаціях та систему процедурних впливів щодо тих, хто буде порушувати прийняті домовленості та рішення. Разом з тим автор вважає, що, очевидно, спеціальним завданням має стати розроблення проблематики психологічного забезпечення зняття упереджень щодо мешканців ОРДЛО. Серед засобів можна назвати групові дискусії для зміни ставлення до громадян, які з тих чи інших причин залишилися по іншій бік лінії розмежування, та учасників незаконних збройних формувань, які не здійснювали воєнних злочинів. Автором визначено, які уявлення є спільними для громадян підконтрольних та окупованих територій: негативне ставлення до воєнних дій; відсутність ненависті до пересічних громадян; незадоволеність через корумповані дії представників влади; неприпустимість мародерства; уявлення про можливий перебіг воєнного конфлікту; уявлення про роль та інтереси РФ у воєнному конфлікті [8].

Сформульовано висновок, що нині з усією очевидністю постає потреба в розробленні програми психологічного супроводу процесів формування та

розвитку загальнонаціональної ідентичності, особливо для мешканців окупованих територій. Наявна поляризація («ми ближче до Росії» – «вони западенці») частково може бути знята за рахунок групових обговорень, у тому числі й у запропонованому нами форматі, а також завдяки трансляції досвіду та результатів таких обговорень через спеціальних агентів впливу громадського та державного секторів. Презентована модель пошуку злагоди між громадянами підконтрольних і тимчасово окупованих територій може стати тією рамковою умовою, що дасть змогу за допомогою психологічних інструментів організувати діалоги з пошуку злагоди між мешканцями різних частин країни [8].

Автором зроблено прогностичний висновок: в необхідності створення відповідних психологічних засад для розроблення проблематики громадянської солідарності, аби інтегрувати людей з різними ідентичностями для побудови і реалізації програм спільного майбутнього та мінімізувати можливі негативні психологічні наслідки, пов'язані з воєнними діями й агресією РФ на території України [8].

О. Ю. Кухаруком у дослідженні «Переживання війни: конфліктне мислення і конфліктна взаємодія» [12] наголошено, що конфлікти між військовими і цивільними в ході групової взаємодії можуть виявлятися на всіх рівнях суспільного життя. Це можуть бути, наприклад, конфлікти з державою та державними органами, конфлікти в повсякденному соціальному житті та побутові сімейні конфлікти. Такі конфлікти справляють значний негативний вплив на соціально-психологічний клімат у суспільстві. Хоч причинами таких конфліктів стають здебільшого реальні проблемні ситуації, за своєю природою ці конфлікти є соціально-психологічними. З огляду на це перед соціальними психологами постає завдання вивчення та осмислення їхньої природи і суті як соціально-психологічного явища.

Автор акцентує увагу на тому, що тема конфліктів між цивільними і військовими в ході групової взаємодії зовсім не нова для людства в цілому і для психологічної науки зокрема. Коли завершуються бойові дії або закінчується війна, їхні учасники повертаються до мирного життя. Разом із поверненням виникає низка специфічних проблем, які зі свого боку можуть спричинити конфлікти, а в крайньому разі і насильство. Спроби осмислити природу і суть цих конфліктів робилися й робляться як у науковій, так і в художній та поза наукових формах соціально-психологічного мислення. У психологічній науці ідея комплексного пояснення конфліктів, що виникають під час групової взаємодії військових і цивільних, не належить до популярних. Перевагу віддають посттравматичним розладам, їх лікуванню та адаптації військових. А проте, на думку науковця, пояснювальний потенціал методів соціально-психологічної науки є цілком достатнім для комплексного дослідження конфліктів, що виникають, і напрацювання ідей щодо їх розв'язання та корекції [12].

Разом з тим автор вважає, що конфлікти між людьми, що мають досвід війни, і цивільним населенням привертають останнім часом значну увагу.

Невирішеними частинами загальної проблеми залишаються питання, що стосуються конфліктного мислення, притаманного представникам цих груп, і конфліктної взаємодії, до якої воно може призводити. Зокрема, детального вивчення потребують передусім соціально-психологічні чинники, що зумовлюють появу конфліктних настановлень і конфліктів. На основі результатів масового опитування проаналізовано причини конфліктів, які виникають під час взаємодії між цивільними і військовими. Було опитано 1270 респондентів. Вибірка охоплювала доросле населення віком від 18 років. Половину опитаних становили військові, другу половину – цивільні [12].

Сформульовано висновок, що станом на сьогодні в суспільстві укорінилися певні настановлення щодо участі у війні та ролі військових. У військових і цивільних ці настановлення можуть збігатися, а можуть і відрізнятись. Найбільші розбіжності в цих настановленнях стосуються участі у війні. Окрім визначених у результаті опитування настановлень, звертає на себе увагу значна кількість громадян, що не визначилися у своєму ставленні до низки питань. Загальні механізми переживання невизначеності передбачають увиразнення найчастіше негативних, агресивних виявів. При цьому спостерігаються негативні очікування щодо ставлення аутгрупи до інгрупи (водночас із приписуванням собі позитивних почуттів до аутгрупи) [12].

Здобуті результати, зазначають науковці, дають змогу розробити певні рекомендації для психологів, які працюють з військовими, щодо уникнення конфліктів у мирному житті. Ці рекомендації мають базуватися на усвідомленні причин та відпрацюванні можливих стратегій поведінки в міжгруповому конфлікті. Автором зроблено прогностичний висновок, що подальші дослідження можуть стосуватися як глибшого вивчення конфліктних настановлень, так і напрацювання інструментів для розв'язання цих конфліктів або запобігання виникненню конфліктних ситуацій [12].

У дослідженні Л. М. Коробки «Психологічні засоби підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту» [10] наголошено, що за результатами узагальнення і систематизації даних теоретичного та емпіричного вивчення проблеми психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі зміцнення громадського здоров'я представлено організацію дослідження з метою вироблення й апробації психологічних засобів підвищення адаптивності спільноти. Обґрунтовано теоретичні засади вироблення психологічних засобів та необхідність їх застосування для підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту та зміцнення як індивідуального, так і громадського здоров'я.

Запропоновано соціально-психологічну модель зміцнення громадського здоров'я як умови адаптації спільноти до кризових умов життя, у якій зроблено акценти: на сприянні комунікації, спрямованій на поліпшення поінформованості з питань здоров'я, підвищення відповідальності в ставленні до нього та набуття компетентності щодо його збереження; на посиленні відчуття зв'язності та

підвищенні психологічної пружності як здатності жити повноцінним і продуктивним життям попри різні обмеження, зберігати і підвищувати рівень благополуччя; на посиленні здатності використовувати стресову ситуацію як можливість для подальшого розвитку, тобто на посттравматичному зростанні; на посиленні рефлексивних процесів та активізації індивідуальних і колективних ресурсів для подолання наслідків воєнного конфлікту. Науковцями також розкрито зміст розробленої програми соціально-психологічної роботи, спрямованої на підвищення рівня когнітивної, емоційної та поведінкової компетентності громади, зокрема представників педагогічної спільноти, з метою активізації ресурсів підвищення адаптивності та зміцнення здоров'я як умов адаптації до складних життєвих ситуацій. Здійснено аналіз здобутих результатів апробації психологічних засобів, які засвідчили можливість і перспективність запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту через посилення відчуття зв'язності як здатності контролювати здоров'я та добробут; самоефективності як основи людської суб'єктності; індивідуальної і колективної рефлексивності щодо важливості та можливості активізації індивідуальних і колективних зусиль, спрямованих на підвищення адаптивності та подолання негативних соціально-психологічних наслідків воєнного конфлікту [10].

Автор зазначає, що дослідження адаптаційних процесів спільноти в умовах воєнного конфлікту зосереджено не лише на складностях їх перебігу в умовах війни, а й на пошуку успішних психологічних стратегій пристосування та вироблення соціально-психологічних засобів подолання негативних наслідків цих подій у різних сферах життєдіяльності, що й стало завданням дослідної роботи лабораторії психології мас та спільнот за темою «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту». На думку науковця, вироблення та застосування таких засобів сприятиме запобіганню негативним соціально-психологічним наслідкам воєнного конфлікту та їх подоланню на двох рівнях (спільноти як структурної одиниці суспільства і життєдіяльності особи в значущому для неї середовищі); корекції поведінки представників різних спільнот в умовах соціальних викликів, усвідомленню можливостей активізації колективних зусиль з підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту [10].

Зроблено висновок, що розроблені та апробовані соціально-психологічні засоби засвідчили ефективність щодо підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту завдяки активізації готовності змінюватися, зростати, брати відповідальність на себе; орієнтації на розвиток індивідуальних і колективних ресурсів адаптації; набуттю знань і навичок, які сприяють підвищенню благополуччя; актуалізації та активізації рефлексивних процесів; оптимізації наявних та виробленню більш ефективних стратегій адаптації. Автор також вважає, що вироблення стратегій, які мають внутрішню зумовленість, виявляються в здатності протистояти зовнішнім впливам та активно протидіяти їм, орієнтуватися на майбутнє і на ті, які реалізуються, зокрема, у процесі

зміцнення як індивідуального, так і громадського здоров'я (як досягнення благополуччя), можливе завдяки змінам у свідомості громадян щодо самовизначення у сфері здоров'я, підвищення їхньої відповідальності у ставленні до нього; розширенню мережі зв'язків між членами спільноти; активізації процесів самоорганізації та самоефективності, рефлексивних процесів, консолідації колективних зусиль на подолання наслідків воєнного конфлікту та досягнення благополуччя [10].

Автором зроблено прогностичний висновок, що перспектива подальших досліджень в посиленні громадської уваги до проблем адаптації спільнот в умовах воєнного конфлікту, усвідомленні членами спільнот можливостей підвищення їхньої індивідуальної та колективної адаптації, формуванні готовності лідерів та активістів використовувати психологічні засоби корекції поведінки спільнот в умовах соціальних викликів.

II. ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

У дослідженні Н. Ф. Дідик «Система роботи із сім'ями військовослужбовців: порівняльний аналіз досвіду США, Канади, Великої Британії» [6] наголошено на результатах порівняльного аналізу системи роботи із сім'ями військовослужбовців у США, Канаді та Великій Британії як першого етапу узагальнення міжнародного досвіду. За основний метод дослідження взято аналіз публікацій в англійській літературі, а також результати бесід у форматі глибинних інтерв'ю з офіцерами, дружинами офіцерів, ветеранами та дружинами ветеранів США і Канади (усього 6 інтерв'ю, з них 5 – особисті зустрічі, 1 – відеозв'язок за допомогою скайпу). Узагальнюючи результати дослідження, структуровано інформацію щодо кожної країни в такій послідовності: наявність державної системи роботи із сім'ями військових, програми підтримки військових сімей за напрямками, особливості роботи із сім'ями під час розгортання, робота на рівні військової структури, робота на рівні громади, інформаційні ресурси.

Більш детально представимо в аналітичному огляді інформацію системи роботи із сім'ями військовослужбовців у США, Канаді та Великій Британії:

США. Тут функціонує «Система сімейної готовності» (About the Family..., 2019), яка являє собою мережу агентств, програм, надавачів послуг та окремих залучених осіб. Співпраця між ними сприяє підвищенню сімейної готовності, підвищенню якості життя військовослужбовців та членів їхніх сімей. Система сімейної готовності підтримує кожного військовослужбовця та члена його сім'ї, незалежно від статусу або місцезнаходження, особисто, телефоном або онлайн. Систему сімейної готовності становлять численні організації, які надають широкий спектр послуг; деякі з них є частиною Міністерства оборони, низка інших організацій функціонує на державному або місцевому рівні. Основну

частину послуг забезпечують програми Служби військової спільноти (Army Community Service Programs) [6].

У програмах Служби військової спільноти (About ACS..., 2019) передбачено переселення; особистий фінансовий менеджмент; послуги освіти та працевлаштування для члена подружжя; освіта з питань сімейного життя; кризова сімейна допомога; послуги з профілактики та реагування на домашнє насильство; послуги із запобігання жорсткому поведженню з дітьми та реагування на такі випадки; підтримка новоспечених батьків; підтримка сімей з особливими потребами; немедичні індивідуальні та сімейні консультації; допомога і супровід під час повернення до цивільного життя; інформація та маршрутизація за запитами. Кожна програма є стандартизованою, усуває дублювання в наданні послуг та вимірює ефективність обслуговування. Послуги надаються за напрямками відповідно до програм ACS у центрах військової та сімейної підтримки, розташованих на військових базах, на об'єктах резервного компонента, у місцевих громадах, за необхідності в телефонному чи онлайнному режимі (United States Department..., 2007, p. 19) [6].

Більш детально хотіли б зупинитися на двох програмах: «Програма захисту сім'ї» (U.S. Army Family Advocacy Program (FAP) та «Мобілізаційна допомога» (Mobilization Assistance) (Family Advocacy Program..., 2019).

Програма захисту сім'ї армії США допомагає солдатам та їхнім родинам розпізнавати і долати унікальні виклики військового способу життя. Послуги в межах програми передбачають проведення семінарів, практикумів, консультування та інтервенції, спрямовані на зміцнення сім'ї військовика, підвищення стійкості стосунків та покращення якості сімейного життя. Програма також орієнтована на допомогу військовим та їхнім сім'ям у подоланні складних проблем, пов'язаних із домашнім насильством та жорстким поведженням з дітьми (профілактика, просвіта, розслідування, втручання та лікування). У межах програми захисту сім'ї діють додаткові програми, орієнтовані на конкретні потреби. Наводимо декілька з них: Програма військових консультантів у сфері сімейного життя – Military Family Life Consultants (MFLC) Program; Програма підтримки новоспечених батьків – New Parent Support Program (NPSP); Програма захисту жертв Victim Advocacy Program (VAP); Програма перехідної компенсації для утриманців військовослужбовців, що зазнали насилля – Transitional Compensation (TC) Program for Abused Dependents. Програму розроблено Конгресом для утриманців військовослужбовців, які зазнали насилля (Family Advocacy Program).

Мобілізаційна допомога складається з таких компонентів: план допомоги сім'ї (Family Assistance Plan), готовність до мобілізації/розгортання (Mobilization/Deployment Readiness), групи сімейної готовності (Family Readiness Groups), віртуальні групи сімейної готовності (Virtual Family Readiness Groups), засоби навчання щодо розгортання (Operation READY Briefing materials). Зокрема, ці засоби передбачають підготовку перед розгортанням, особливості взаємодії з

дітьми під час розгортання, тренінги для лідерів груп сімейної готовності та для заступників командирів, диспетчерів тощо (Family Program Directorate, 2008). Служба військової спільноти і всі співробітники сімейної програми активного та резервного компонентів надають підтримку впродовж усього циклу розгортання, пропонуючи на кожному етапі відповідні програми та ресурси. Протягом усього циклу розгортання працівники сімейної програми ідентифікують проблеми та приділяють посилену увагу членам сімей військовослужбовців та цивільним особам, у яких високий рівень стресу або які мають інші проблеми, які потребують спеціальної допомоги чи підтримки [6].

Розглянемо систему роботи із членами сімей військовослужбовців на рівні військового підрозділу армії США (U. S. Army). Така система передбачає функціонування двох основних ланок: помічник підтримки сімейної готовності (Family Readiness Support Assistant, далі – FRSA) (United States Department..., 2007) та групи підтримки сімейної готовності (Family Readiness Group, далі – FRG) (Enroth, Forbes, & McFall, 2010). Центр допомоги солдатам та їхнім сім'ям (Soldier and Family Assistance Center) (U. S. Army Family..., 2009) – універсальний центр допомоги, який функціонує зазвичай у місцях розташування військових баз [6].

В армії США програми роботи із сім'ями мають супровід у вигляді інтернет-ресурсів. Розглянемо деякі з них (United States Department of..., 2007, р. 37).

Система віртуальної групи сімейної готовності (vFRG). Це одна з найбільш широко використовуваних форм спілкування та навчання для сімей військових.

Портал MyArmyLifeToo є основним «шлюзом» до ресурсів, інформації та послуг для всіх членів сім'ї військового; містить посилання на ресурси, які забезпечують управління грошовими коштами, школами та освітою, працевлаштуванням та службами сім'ї.

Military One Source – портал Міністерства оборони США, який працює 24/7 365 днів на рік. Забезпечує безоплатну конфіденційну консультаційну підтримку фахівців.

Military Homefront – офіційний портал Міністерства оборони, що надає точну, актуальну, надійну інформацію про якість життя військовослужбовцям і їхнім родинам, командирам та постачальникам послуг [6].

З-поміж інших слід згадати інтернет-ресурси, спрямовані на освіту дітей та молоді, догляд за маленькими дітьми та працевлаштування членів подружжя, благодійну підтримку, ресурси для спілкування з військовими, які перебувають у госпіталі; окремі програми для різних родів і видів військ.

До системи підтримки військових сімей у США належать також навчальні онлайн-ресурси. Управління військової видавничої справи публікує офіційні керівництва для різноманітних сімейних програм, які можна завантажити на сайті управління. В онлайндоступі і на компакт-дисках можна знайти навчальні ресурси для персоналу програми мобілізації та розгортання. Для підтримки циклу

розгортання розроблено серію довідників Operation READY для різних аудиторій: «Діти і розгортання», «Військовий і сім'я під час розгортання», «Довідник з возз'єднання та реінтеграції», «Довідник для центрів допомоги військовим сім'ям» та ін. (United States Department..., 2007, p. 40) [6].

Канада. У 1991 р. Департамент національної оборони та збройні сили Канади визначили та легітимізували свої основні соціальні та моральні зобов'язання перед сім'ями військових, створивши першу офіційну фінансовану державою та національно координовану систему підтримки військових сімей. Програма Служби військової сім'ї (Military Family Services, 2017) є основою сьогоденного сімейно орієнтованого підходу до надання послуг. Вона складається з мережі програм та послуг, які надаються як централізовано, так і через військові сімейні ресурсні центри по всій країні, а також послуг для військовослужбовців збройних сил Канади в США, Європі та за її межами. До категорії військових сімей належать усі військовослужбовці збройних сил Канади (як дійсної військової служби, так і резервісти), їхні батьки, члени подружжя, діти та родичі. Також до цієї категорії належать цивільні працівники Міністерства оборони, коли вони розгортаються разом з військовими підрозділами, їхні батьки, члени подружжя, діти і родичі та члени родин загиблих [6].

Від імені Департаменту національної оборони та Канадських збройних сил реалізацію військової сімейної політики здійснює Служба військової сім'ї (Military Family Services, 2016), яка є підрозділом Служби морально-соціального забезпечення збройних сил Канади (Canadian Forces Morale and Welfare Services). Служба військової сім'ї розробляє політику й стандарти, інвестує фінансові ресурси, пропонує професійні настановлення та робить доступними інструменти вимірювання ефективності, щоб заохочувати та підтримувати достовірність, актуальність та підзвітність програм. Служба військової сім'ї управляє трьома різними програмами: Управління освіти дітей, Програма послуг для військових сімей, Ініціативи якості життя [6].

Реалізацію програми з підтримки сімей забезпечують такі структури і сервіси: Директорат військових сімейних служб, багатосервісні військові сімейні ресурсні центри (Military Family Resource Centres), сімейна інформаційна лінія, онлайн-ресурс FamilyForce.ca, Національна військова сімейна рада (Military Family Services, 2017). FamilyForce.ca – це вебпортал, який зв'язує військові сім'ї з найближчими для них військовими сімейними ресурсними центрами та надає всю необхідну інформацію. *Інформаційна лінія сім'ї* підтримує сім'ї військовослужбовців, коли ті далеко від близьких у зв'язку з розгортанням, відрядженням чи навчанням. Фахові консультанти пропонують конфіденційні двомовні послуги 24 години на добу 365 днів на рік телефоном або електронною поштою [6].

Окремий напрям, що заслуговує на увагу, – MyVoice. Це закрита група в мережі Facebook, доступна лише для канадської військової спільноти. MyVoice –

місце для спілкування членів сімей військовослужбовців з фахівцям Військової сімейної служби (MFS). Групу створено для інформування членів сімей про ресурси й послуги, а також для отримання зворотного зв'язку від користувачів послуг Військової сімейної служби [6].

Багатосервісні військові сімейні ресурсні центри (Military Family Resource Centres) – неприбуткові організації, які функціонують у співпраці зі Службою військових сімей, місцевою командною ланкою та партнерами спільноти для надання основних послуг, що координуються Службою військових сімей. Дислокуються в Канаді, Європі та США. На території Канади діють 32 центри, розташовані на військових базах і включені до складу армійських угруповань та підрозділів (Military Family Services, 2017). Як зазначили в глибинних інтерв'ю респонденти з Канади, на базі кожного центру працює команда психологів та соціальних працівників у справах сім'ї. Зі слів дружини канадського офіцера, яка зайнята в одному з таких центрів, тут функціонує команда фахівців, яка працює з дітьми 0-5 років у формі денного дитячого садка та надає послуги з кількогоднинного догляду за дитиною, організовує позашкільний клуб для школярів; на базі центру діє група, яка допомагає сім'ям, що переводяться з іншого місця; проводяться соціальні клуби для спілкування жінок та клуби творчості для дорослих і дітей (наприклад, підготовка до свят). Кожен центр проводить також свої власні заходи в межах дозвілля. Одним із цікавих заходів, про які в інтерв'ю розповів офіцер з Канади, є організація дозвілля для чоловіків з дітьми (без мам). Якщо послуги, яких потребують сім'ї збройних сил Канади, надаються установами в межах громади, то ресурсний центр не дублює надання цих послуг. Натомість сім'ї перенаправляються до постачальника цих послуг у громаді [6].

Варто зазначити, що в Канаді постійно проводяться ґрунтовні дослідження, спрямовані на покращення якості послуг, які надаються військовим та членам їхніх сімей (Chartier, 2019) [6].

Велика Британія. Підтримка сімей військовослужбовців в армії Великобританії покладається на Службу соціального забезпечення армії (Army Welfare Service, 2019). Основним завданням Служби соціального забезпечення є надання професійної комплексної конфіденційної допомоги військовослужбовцям та членам їхніх сімей, а також командуванню підрозділів для максимально швидкого досягнення належного рівня ефективності військового персоналу. Служба соціального забезпечення має чотири опорні засади: особиста підтримка, підтримка громади, інформаційна підтримка (HIVE) та функціонування спільної служби з питань надання житлових послуг (Defence and armed forces..., 2019) [6].

Особиста підтримка. Першою контактною особою для задоволення запитів з боку членів сімей є офіцер відділу добробуту підрозділу (The Unit Welfare Officer – UWO). До розряду особистої допомоги належить також капеланська підтримка. Вона доступна для всіх членів сімей військовослужбовців. У загальному доступі завжди функціонує єдина електронна адреса для звернень, де запитувача відразу

ж скоординують з капеланом відповідного підрозділу. Інформаційну підтримку забезпечує інформаційна служба NIVE, мережами якої охоплено території Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії [6].

Додатковою підтримувальною службою є Консультативна служба з питань освіти дітей (CEAS) – служба, що надає консультації, підтримку та рекомендації щодо освіти дітей та молоді, які належать до сімей військовослужбовців усіх видів військ та цивільних службовців Міністерства оборони, які мають такі права і перебувають за кордоном (The British Army, 2014) [6].

Підтримка громади виявляється у функціонуванні незалежних організацій та Угоди про Збройні сили. Ми зупинимось на двох незалежних організаціях: Army Families Federation (About AFF, 2019) та Soldiers', Sailors' & Airmen's Families Association (SSAFA, 2017).

Федерація військових сімей (AFF) – це незалежна благодійна організація, орієнтована на роботу із сім'ями військових.

Асоціація сімей солдатів, матросів, льотчиків (SSAFA, 2017) – найстаріша національна військова благодійна організація Великобританії, яка надає допомогу військовослужбовцям, членам їхніх родин та ветеранам. Додатковою інформаційною підтримкою служить лінія інформаційної підтримки, яка забезпечує персональну консультаційну підтримку [6].

Угода про Збройні сили. З 2011-го року в Британії впроваджують систему підтримки військовослужбовців та ветеранів на рівні громад, яка називається Armed Forces Covenant (Угода про Збройні сили, далі – Угода), Ministry of Defence (2019). Угода передбачає взаємодію уряду, бізнесу, місцевої влади, благодійних організацій та громадськості і стосується передусім основних сфер, таких як житлове будівництво, освіта і послуги для дітей, охорона здоров'я та зайнятість. Для реалізації ініціатив, спрямованих на військову спільноту, в межах громад функціонує державна система грантової підтримки (Armed Forces Covenant: Local Grants – Місцеві гранти Угоди про Збройні сили, які надає Фонд Угоди). Фонд Угоди щорічно виділяє 10 млн фунтів стерлінгів на реалізацію місцевих проєктів, які забезпечують реальні потреби військовослужбовців (у тому числі ветеранів) та їхніх сімей. Один раз на рік проводиться також форум для обміну досвідом та консультацій між представниками Міністерства оборони, Асоціацією місцевого самоврядування та представниками місцевих громад для представлення ініціатив, реалізованих місцевими громадами [6].

Завдяки проведеному дослідженню науковцями з'ясовано, що найбільш комплексно організовано взаємодію із сім'ями військових у США: проводиться робота на рівні підрозділу; надається комплекс послуг у центрах підтримки, розташованих на території військових баз; функціонує мережа тематичних інформаційних онлайн-ресурсів; надається цілодобова інформаційна підтримка у форматі індивідуальних консультацій; розроблено серію методичних матеріалів та інструкцій для всіх учасників процесу. У Канаді система роботи із сім'ями у військовому підрозділі має два ключових елементи: робота військового капелана і

підтримка з боку військового багатосервісного ресурсного центру. У Великій Британії на відміну від США та Канади, використовується унікальний досвід стимулювання територіальних громад до підтримки військових спільнот на основі інструментів Угоди про збройні сили [6].

Зроблено висновок, що розглянуті ними дані свідчать про те, що найбільш комплексно робота із сім'ями військових проводиться в армії США. Цілеспрямована робота з членами сімей на рівні підрозділу, яка реалізується на постійній основі протягом усього циклу розгортання, дає змогу запобігти численним сімейним проблемам, що можуть виникати протягом періоду відбування служби і на етапі розгортання. Разом з тим унікальний формат діяльності демонструють сімейні ресурсні центри Канади. Вони не просто надають спектр послуг, а фактично є осередком для членів військової спільноти, стимулюють активне їх долучення до формування пакета послуг, спонукають стежити за якістю надання цих послуг та брати безпосередню участь у заходах, організованих центрами. На відміну від США та Канади, у Великій Британії більш сфокусовану роботу із членами сімей ведуть національні громадські асоціації. Водночас у Великій Британії функціонує система підтримки військової спільноти на рівні територіальних громад: Угода про Збройні сили, урядова грантова підтримка проєктів, які пропонують місцеві громади, та щорічний національний форум для обміну кращими результатами профінансованих проєктів. Автор зазначає, що у всіх трьох згаданих країнах загальнозживаним є таке поняття, як «військова спільнота». До неї відносять як військовослужбовців, так і членів їхніх родин. Усі державні програми соціального захисту в арміях цих країн формуються для військової спільноти. Але у межах програм є ще й вузькоспеціалізовані напрями для дружин, дітей військових, подружжя та сімей у цілому. У кожній із розглянутих країн формування соціальних програм для військової спільноти здійснюється на основі спеціально організованих фахових досліджень, під час яких вивчаються потреби членів спільноти, якість їх задоволення на рівні військового підрозділу і на рівні територіальної громади, а також бар'єри, які заважають задовольняти ці потреби, і ресурси, що, навпаки, допомагають. В Україні такі комплексні дослідження, на жаль, не проводяться [6].

З огляду на особливості ситуації в Україні цілком очевидно, що жодна з описаних вище систем у повному обсязі не може бути використана. Разом з тим, поєднавши елементи цих систем та взявши до уваги наші національні особливості, можна здобути бажаний результат. Найбільш доцільно, на думку дослідників, розпочати формування системи роботи із сім'ями військовослужбовців в Україні поступово, з найбільш актуального напрямку – роботи із членами сім'ї на рівні підрозділу. Для цього можна скористатися вже наявним структурованим досвідом США. Таким шляхом пішла, наприклад, Грузія. На основі американського досвіду реалізації системи роботи із сім'ями військовослужбовців у Грузії сформовано Програму підтримки сімей

військовослужбовців (Military Servicemen's Family Support Program), імплементацію якої розпочато Міністерством оборони у 2018 р. [6].

Автором сформульовано прогностичний висновок щодо перспектив подальших досліджень, які передбачають дослідження інформаційних, соціальних та емоційних потреб дружин військовослужбовців та на основі здобутих результатів запропонувати визначення способів задоволення цих потреб.

Отже, аналітичний огляд, який акумулює найкращі практики доробку науковців НАПН України, зокрема для відновлення психологічного здоров'я, матиме практичне втілення в навчальних закладах і взагалі в громадянському суспільстві.

Список використаних джерел

1. **Вінков, В. Ю.** Соціально-психологічні чинники готовності громадян до надання допомоги особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту / В. Ю. Вінков // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2018. – Вип. 41. – С. 81–91. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_41_9. (дата звернення: 21.09.2020).

2. **Вус, В. І.** Терапевтичний потенціал малих груп у збереженні психічного здоров'я учасників бойових дій на сході України: аксіологічний підхід / В. І. Вус // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2019. – Вип. 43. – С. 95–106. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_12. (дата звернення: 21.09.2020).

3. **Гундертайло, Ю. Д.** Організація соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб / Ю. Д. Гундертайло // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2019. – Вип. 44. – С. 52–58. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_44_7. (дата звернення: 21.09.2020).

4. **Гусєв, І. М.** Особливості взаємодії з медіа в процесі адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту / І. М. Гусєв // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2019. – Вип. 43. – С. 72–81. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_10. (дата звернення: 21.09.2020).

5. **Дідик, Н. Ф.** Вплив сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО / Н. Ф. Дідик // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2018. – Вип. 41. – С. 68–80. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_41_8. (дата звернення: 21.09.2020).

6. **Дідик, Н. Ф.** Система роботи із сім'ями військовослужбовців: порівняльний аналіз досвіду США, Канади, Великої Британії / Н. Ф. Дідик // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2019. – Вип. 44. – С. 37–51. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_44_6. (дата звернення: 21.09.2020).

7. **Духневич, В. М.** Психологічні наслідки воєнного конфлікту на сході: теоретичний аналіз явищ політико–правової сфери / В. М. Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2018. – Вип. 41. – С. 31–45. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_41_5. (дата звернення: 21.09.2020).
8. **Духневич, В. М.** Сепаратисти чи українці? Шлях до згоди / В. М. Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2018. – Вип. 42. – С. 31–40. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_5. (дата звернення: 21.09.2020).
9. **Конституція України** [Електронний ресурс] : прийнята на 5-й сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. : [ред. від 01.01.2020 р.] // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Текст. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.09.2020). – Назва з екрана.
10. **Коробка, Л. М.** Психологічні засоби підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту / Л. М. Коробка // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2019. – Вип. 43. – С. 63–71. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_9. (дата звернення: 21.09.2020).
11. **Коробка, Л. М.** Психологічні стратегії як засоби реалізації індивідуальної і колективної адаптації до наслідків воєнного конфлікту / Л. М. Коробка // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2018. – Вип. 41. – С. 46–56. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_41_6. (дата звернення: 21.09.2020).
12. **Кухарук, О. Ю.** Переживання війни: конфліктне мислення і конфліктна взаємодія / О. Ю. Кухарук // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2018. – Вип. 42. – С. 41–51. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_6.
13. **Лазоренко, Б. П.** Теоретична модель соціально–психологічного супроводу реадaptaції ветеранів Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил в умовах гібридних війни і миру / Б. П. Лазоренко, К. О. Кальницька // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2019. – Вип. 44. – С. 26–36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_44_5. (дата звернення: 21.09.2020).
14. **Лазоренко, Б. П.** Технології реабілітації та реадaptaції вимушено переміщених осіб: досвід Чернігівської школи соціально–психологічної допомоги / Б. П. Лазоренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2019. – Вип. 43. – С. 82–94. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_11. (дата звернення: 21.09.2020).
15. **Ларіна, Т. О.** Соціально-психологічна реабілітація особистості: покрокове набуття життєздатності / Т. О. Ларіна // Наукові студії із соціальної

та політичної психології. – 2018. – Вип. 42. – С. 139–147. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nssp_2018_42_15.

16. **Порядок проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях** [Електронний ресурс] : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1057-2017-п : [ред. від 15.05.2020] // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Текст. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.09.2020). – Назва з екрана.

17. **Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту** [Електронний ресурс] : Закон України від 08 лип. 2011 р. № 3671-VI : [ред. від 03.03.2016] // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Текст. дані. – Київ, 2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення: 21.09.2020). – Назва з екрана.

18. **Про затвердження Вимог до суб'єктів надання послуг із психологічної реабілітації та форми акта наданих послуг із психологічної реабілітації за рахунок бюджетних коштів** [Електронний ресурс] : наказ МСП України від 27.04.2018 № 597// Законодавство України / Верхов. Рада України. – Текст. дані. – Київ, 2018. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0554-18#Text> (дата звернення: 21.09.2020). – Назва з екрана.

19. **Про освіту** [Електронний ресурс] : Закон України від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII : [ред. від 24.06.2020] // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Текст. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.09.2020). – Назва з екрана.

20. **Про соціальні послуги** [Електронний ресурс] : Закон України від 17 січ. 2019 р. № 2671-VIII // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Текст. дані. – Київ, 2019. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n482> (дата звернення: 21.09.2020). – Назва з екрана.

21. **Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей** [Електронний ресурс] : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-VII : [ред. від 03.07.2020] // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Текст. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 21.09.2020). – Назва з екрана.

22. **Спіцина, Л. В.** Соціально-психологічні аспекти мотивації волонтерської допомоги / Л. В. Спіцина, Г. В. Коваль // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2018. – Вип. 41. – С. 57–67. – Режим

доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_41_7. (дата звернення: 21.09.2020).

23. **Титаренко, Т. М.** Технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни: комплексний підхід / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2019. – Вип. 43. – С. 54–62. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_8. (дата звернення: 21.09.2020).

ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ

**Довідковий бюлетень
«АНАЛІТИЧНИЙ ВІСНИК У СФЕРІ ОСВІТИ Й НАУКИ»**

Вип. XII

Електронне періодичне видання
Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського

Відповідальний за випуск – А. В. Селецький

ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського,
вул. М. Берлинського, 9, Київ, 04060, Україна, тел. (044)467–22–14
E-mail: dnpb@i.ua; <http://dnpb.gov.ua/ua/>